

Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser

Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020

Rapportförfattare: Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell

Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser

Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020

Rapportförfattare: Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell

Titel: Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser.
Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020.

Rapportförfattare: Malin Thor Tureby och Kristin Wagrell

Redaktör: Johan Perwe

Grafisk design: Direktör Wigg reklambyrå

Utgiven: december 2020

Forum för levande historia

Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm

Tel: 08-723 87 50

info@levandehistoria.se

www.levandehistoria.se

ISBN 978-91-86261-79-5

© Forum för levande historia

Innehåll

Förord	5
Introduktion	7
Definitioner – begreppet överlevande	8
”Goda människor, glöm inte! Berätta! Skriv!” Insamlingar under och direkt efter Förintelsen	15
De överlevande fortsätter att dokumentera	27
Det personliga vittnesmålet och de stora audiovisuella insamlingarna	35
Samlingarnas, berättelsernas och de överlevandes dåtid, nutid och framtid	47
Sammanfattning	53
Summary	55
Slutnoter	57
Författarpresentation	64
Käll- och Litteraturlista	65
Bildkällor	74

Förord

Jag möter ibland argumentet att det väl snart räcker, att vi måste väl ändå nu vara klara med Förintelsen. Vet vi inte redan allt? Nej, vi har bara börjat skrapa på ytan. Det finns så många perspektiv som ännu inte utforskats.

Den här rapporten är ett tydligt bevis på detta. Denna första kartläggning av överlevandes vittnesmål, hur de vittnat och hur deras redogörelser samlats in, visar att ämnesområdet inte är tillräckligt genomlyst. Att det behövs forskning på en rad områden.

Trots att det finns tillgängliga arkivsamlingar med insamlade berättelser vid flera olika institutioner, i Sverige och utomlands, använder forskare sig sällan av överlevandes vittnesmål i avhandlingar eller vetenskapliga undersökningar.

Genom att publicera den här rapporten vill vi sätta större fokus på vittnesmål och berättelser med anknytning till Förintelsen. Att både höja vittnesmålen status och stimulera forskare att bryta trenden, och börja använda vittnesmål i större utsträckning.

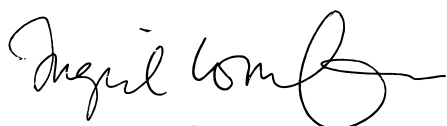
För horisonterna ser annorlunda ut i dag och ljuset kommer från andra håll. Historiska händelser som tolkades på ett sätt under 1990-talet och början av 2000-talet, är i dag belysta med andra ljus.

Och det behövs. Vi lever i en tid under förändrade premisser. I en tid där vi matas med åsiktsstyrda och alternativa fakta, där fackkunskaper inte längre tas som självklara. Och där en kamp om historien ständigt pågår.

Det är också en tid då endast ett fåtal av de som överlevde Förintelsen finns kvar bland oss, och snart inte längre kommer att kunna vittna om vad de varit med om.

Just därför har den svenska regeringen beslutat att ett museum för att bevara och föra vidare minnet av Förintelsen ska inrättas i Sverige. Där kommer det att finnas plats för många historiska vittnesmål och berättelser.

Förhoppningsvis hjälper också denna rapport till att understryka vikten av att fortsätta samla in och lyfta fram utsatta människors berättelser och vittnesmål. Att ge dem en röst.

Ingrid Lomfors

Överintendent, Forum för levande historia

Introduktion

En särskild utredare ska lämna förslag om hur ett museum för att bevara och föra vidare minnet av Förintelsen ska inrättas. En utgångspunkt är att berättelser från överlevande med anknytning till Sverige ska stå i centrum för verksamheten.¹

I dagens samhälle har de överlevande blivit viktiga personer och deras vittnesmål och berättelser anses vara centrala när vi ska försöka förstå och förklara samt bevara och föra minnet om Förintelsen vidare. Så uttrycks det även i kommittédirektivet från Kulturdepartementet om hur ett museum om Förintelsen i Sverige ska inrättas. Men vem är en överlevande och vad uttrycker begreppet om honom eller henne? Syftet med föreliggande rapport är att i dialog med tidigare forskning diskutera frågor om 1) vem det är som vittnar och/eller skapar förutsättningar för vittnandet 2) vad ett vittnesmål är 3) hur och av vem vittnesmålen har samlats in och använts i olika tider och kontexter.²

Då orden ”vittnesmål” och ”samling” kan ha många olika betydelser försöker vi peka på berättelser och uttryck som inte tidigare placerats i vittnesmåls- eller arkivsammanhang. Vi försöker även peka framåt vad gäller utforskade områden som skulle kunna belysa hur överlevandes berättelser tagit sig olika uttryck och hur de överlevande själva drivit och skapat förutsättningar för eget och andras vittnande och berättande. Mycket av det vi diskuterar i rapporten är också sådant som ingår i vår pågående forskning. Bland annat lyfter vi frågor som vi själva arbetar med just nu angående insamlingarnas och vittnesmålen historia, överlevande-nätverk under den tidiga efterkrigstiden, överlevandes biografier under 1940-, 50- och 60-talen och svenska Förintelsehistoriografier.³

Vem som har definierats som överlevande har naturligtvis spelat en roll för hur vittnesmål från överlevande av Förintelsen har samlats in och använts. Rapporten inleds därför med en diskussion om hur begreppet överlevande har vuxit fram och vilka andra begrepp som har varit i omlopp under de gångna 75 åren för att definiera de som överlevde Förintelsen och nazisternas förföljelser.

Därefter förs en kronologiskt ordnad diskussion om hur överlevandes vittnesmål och berättelser samlats in och använts i såväl en svensk som i en internationell kontext. Vi har grovt delat in denna kronologiskt strukturerade redogörelse i fem skeden: dokumentationsprojekt och insamlingar under och direkt efter Förintelsen, vittnets tidsålder, de stora audiovisuella insamlingarnas tid samt hur vittnesmål samlats in och använts i vår egen samtid. Vi avslutar rapporten med en konkluderande och reflekterande diskussion om samlingarnas, berättelsernas och de överlevandes dåtid, nutid och framtid, följt av en kort sammanfattning.

Definitioner

– begreppet överlevande

De tyska historikerna Alina Bothe och Markus Nesselrodt har påtalat att trots att forskningen om Förintelsen konstant växer så finns det få internationella begreppshistoriska studier av centrala begrepp såsom "offer", "vittne" och "överlevande".⁴ Vi vill framhålla att detsamma gäller för svenska förhållanden. Vi kommer inledningsvis därför att med utgångspunkt i Bothe och Nesselrodts artikel: "Survivor: Towards a Conceptual History" översiktligt diskutera hur begreppet har formulerats och omformulerats i flera olika kontexter och över tid. Bothe och Nesselrodt menar att begreppet överlevande (*survivor*) är tätt sammanflätat med framväxten av en transnationell och amerikaniserad minneskultur som under de senaste sju decennierna har utvecklats och tagit olika vändningar. I det följande återger vi delar av Bothes och Nesselrodts resonemang samtidigt som vi även söker att infoga och problematisera deras resonemang utifrån den svenska kontexten.

Under perioden 1945–1961 fanns det flera ord som betecknade gruppen som så småningom skulle komma att bli kollektivet "de överlevande". Bothe och Nesselrodt skriver att under 1945 var ett av de vanligaste begreppen som användes bland judar och icke-judar, "befriad jude" (*liberated Jew*).⁵ I Sverige användes på liknande sätt begreppen "1945 års räddade" eller "1945 års befriade", även om det är värt att notera att dessa begrepp inte exklusivt omfattade befriade och räddade judar som kom till Sverige, utan alla personer som var befriade från nazisternas koncentrationsläger.

Hebreiska och framförallt jiddisch var de viktigaste språken i den tidiga efterkrigstidens judiska diskurs, om det som då ofta benämndes som den senaste *Khurbn* (jiddisch för katastrof), vilket anknöt den händelse som vi idag kallar för Förintelsen till en judisk historia fylld av katastrofer. Ett av de tidigaste kollektiva begreppen i efterkrigstidens Europa som användes för att benämna de som överlevt den senaste katastrofen var *she'erit hapletah* (hebreiska) eller *sheyres hapleyty* (jiddisch). Begreppet som kan översättas till "den kvarvarande spillran" är ett tidigt exempel på ett kollektivt begrepp som inkluderade varje levande judisk person i Europa oavsett hur personen överlevt den nazistiska förföljelsen.⁶ Även de överlevande använde detta begrepp för att referera till sig själva. Enligt Ze'ev Mankowitz förenades alla kvarvarande judar i Europa i en gemensam förståelse – i begreppet *she'erit hapletah* – att de, tillsammans, var överlevande från Förintelsen.⁷

Det återstår ännu att undersöka hur och vilka begrepp som använts vid olika tidpunkter för att benämna de överlevande, eller hur de överlevande har benämnt sig själva i en svensk kontext. En genomgång av de judiska

tidskrifterna *Judisk krönika* och *Judisk tidskrift* de tio första åren efter Förintelsen indikerar dock att begreppen *she'erit hapletah* (hebreiska) och *sheyres hapleyte* (jiddisch) fick ett marginellt genomslag i den offentliga svenskjudiska diskursen. Här användes istället begrepp som "våra räddade", "*displaced persons*", "de 100 000", "de hemlösa" eller "Europas judar".⁸ Andra vanliga uttryck i en svensk efterkrigscontext var "1945 års befriade", "1945 års räddade" eller enbart "kvinnorna", då majoriteten av de överlevande som kom till Sverige med såväl den s.k. Bernadotte-expeditionen ("vita bussarna") som UNRRA-transporterna var kvinnor.⁹ Hur det kom sig att majoriteten av de befriade som kom till Sverige var kvinnor återstår också att undersöka liksom hur detta har påverkat hur och vilka vittnesmål och berättelser om Förintelsen som har samlats in samt om hur det var/är att leva som en överlevande i Sverige. Majoriteten av de överlevande – såväl de judiska som icke-judiska kvinnorna – hade en östeuropeisk bakgrund. Hur detta faktum har påverkat utförandet och användandet av vittnesmålsinsamlingar är också något som förblivit outforskat.¹⁰

Bothe och Nesselrodt påtalar att en viktig skillnad mellan begreppet *she'erith hapletah/sheyres hapleyte* och *displaced person* är att de förstnämnda var begrepp som de överlevande använde om sig själva, medan det sistnämnda var ett begrepp som myntades av *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces* (SHAEF). Det senare begreppet användes för att hänvisa till de tiotusentals befriade judarna i Europa, men även till miljontals hemlösa icke-judar i Europa som fick temporära bostäder i så kallade *displaced persons camps* som iordningsställdes i Tyskland, Österrike och Italien.¹¹ Även i en svensk efterkrigstidsdiskurs tycks begreppet *displaced persons* tillsammans med begreppet repatriandi¹² ha använts när europeiska flyktingar överfördes till Sverige i olika aktioner och när de omskrevs i svensk press eller omtalades i flyktingpolitiska debatter eller beslut. I begreppet *displaced persons* inkluderades även icke-judiska överlevande. Vi vill dock återigen framhålla att det ännu inte föreligger några studier av hur dessa begrepp har vuxit fram och använts eller övergetts över tid eller i olika sammanhang i Sverige.

Till skillnad från *she'erit hapletah* och *displaced persons* som än idag används som begrepp inom forskning om Förintelsen används sällan begrepp på jiddisch som exempelvis *Iberlebender* eller *sheyres hapleyte*. Dessa begrepp var vanliga under efterkrigstiden när de överlevande själva forskade, skrev och högtidlighöll minnet av vad som då benämndes *Khurbn*. Förutom forskning, insamling av dokument och individuella vittnesmål var/är författandet och publiceringen av *yisker bikher* (minnesböcker) över de förstörda judiska byarna och städerna i Europa exempel på hur de överlevande själva producerade böcker och källor framförallt på jiddisch.¹³

Under slutet av 1960-talet ersattes jiddisch av engelska som det språk som främst användes för att forska, skriva om och minnas Förintelsen. Den brittiske historikern David Cesarani framhåller att till följd av att jiddisch blev ett allt mer marginaliserat språk under efterkrigstiden så

glömdes mycket av den forskning som utförts och de källor som samlats in av och med överlevande bort. Detta skapade en illusion av att denna verksamhet aldrig hade existerat.¹⁴ När engelskan ersatte jiddisch som det vanligaste språket att forska om och minnas Förintelsen blev även "survivor" den vanligast förekommande termen för att referera till personer som överlevt Förintelsen. Med hänvisning till den franska sociologen Jean-Michel Chaumont och den israeliska historikern Idit Zertal hävdar den brittiska kommunikationsforskaren Shani Orgad vidare att begreppet "survivor" under de första årtiondena efter kriget endast avsåg de judiska hjältarna – partisaner och de som kämpade för att frigöra Polens ghetton. Offren var inte "survivors", utan sågs som passiva och svaga som låtit sig ledas till sin död "like sheep to the slaughter".¹⁵ Orgad menar dock att denna syn på "the survivor" förändrades under 1960-talet då offerskapet medförde en viss prestige och de som benämndes som offer blev omdefinierade som "survivors".¹⁶ Det här är dock en mycket förenklad kronologi i utvecklingen av olika diskurser kring "the survivor". Det finns förvisso belägg för att föreställningen om de som överlevt Förintelsen förändrades i och med Eichmann-rättegången under 1961–1962 samt under de rättegångar som hölls i Tyskland under 1960-talet och in på 1970-talet men idén om "the victim-survivor" som en odelat prestige-fylld roll är långt ifrån sann.¹⁷ Den amerikanska historikern Carolyn J. Dean har, till exempel, visat att ett stort antal debatter i USA och Frankrike uppstod under 1900-talets andra hälft där "Jewish claims to have suffered are not denied but often deemed to be excessive".¹⁸ Att bli placerad på en piedestal har alltså medfört att Förintelsens offer behövt hantera andras misstro och misstänkliggöranden då det judiska lidandet anklagats för att vara överdrivet och förvanskat. Å andra sidan hävdar Dean också att rättegångar som hölls långt före Eichmann-rättegången bidrog till ett skifte i synen på människor som överlevt folkmord och pogromer. Hon skriver, till exempel, att olika juridiska processer från 1919 och framåt:

(...) recast victims' survival as a redemptive force, placing their suffering center stage in place of humanitarian spectators and their dismay, and making the restoration of victims' dignity eventually vital to an international global image of the right and good.¹⁹

Enligt Dean så kom därför vändningen i synen på människor som överlevt långt mycket tidigare än vad Orgad hävdar.

Vad de här studierna tillsammans visar är att föreställningen, begreppen och berättelserna om och från de som överlevt Förintelsen har en lång och komplex historia som måste fortsätta utforskas i olika rumsliga och tidsliga kontexter. Det är även fråga om vilka begrepp som använts av de överlevande själva och vilka begrepp som använts för att tala om dem i olika akademiska, politiska och juridiska sammanhang.

Bothe & Nesselrodt menar vidare att centralt för vår samtida förståelse av de överlevande är en teoretisk triangel bestående av vittnet, offret och den överlevande. I positionen som vittnen förväntas de överlevande att ständigt berätta om sina erfarenheter; en position som framförallt växte fram under 1970- och 1980-talet eller ”The Era of the Witness” som den har benämnts av den franska historikern Anette Wieviorka.²⁰ Enligt Bothe och Nesselrodt skapade ”the Era of the Witness” en grund för framväxten av vår förståelse av den överlevande som individ. Under 1970- och 1980-talet startades till exempel flera oral history-projekt och det blev allt vanligare att använda excerppter från videoinspelade vittnesmål på museer och i TV-program. Flera av de projekt som initierades under 1970-talet och 1980-talet fokuserade främst på de överlevandes erfarenheter under Förintelsen, men några även på deras liv före och efteråt.²¹ Bothe och Nesselrodt menar även att en generell trend sedan slutet av 1970-talet är att fokus har skiftat från de överlevande som kollektiv till den individuella överlevande, med ett namn och en egen erfarenhet, framförallt tack vare de många oral history-arkiv som idag existerar och som innehåller fler än 100 000 berättelser eller vittnesmål från överlevande. Samtidigt skapades dock flera olika organisationer och föreningar av och för överlevande under 1980-talet, vilket kan betraktas som att de överlevande själva definierade och formerade sig som ett kollektiv. 1981 ägde till exempel den första internationella sammankomsten för överlevande rum i Israel.²² Under 1980-talet grundades ytterligare organisationer för överlevande i flera olika länder, men även överlevandeorganisationer med specifika erfarenheter som exempelvis *the Hidden Children Foundation* och CANDLES.²³ En annan utveckling som Bothe och Nesselrodt pekar på är att överlevandestatusen blev ett arv som kunde föras vidare till släktingar eller yngre generationer. Ett exempel på detta är att flera olika överlevandeorganisationer numera även inkluderar som medlemmar de överlevandes efterlevande, ibland kallade andra och tredje generationens överlevande. Idag finns det således inte en samsyn om vad begreppet överlevande refererar till. Det kan hänvisa till personer som överlevde nazisternas förföljelser, koncentrationslägren eller till personer som överlevde som gömda eller som flyktingar i andra länder. Den konstanta omförhandlingen av begreppet (och att flera olika begrepp har varit i omlopp under de senaste sju decennierna) indikerar att det inte finns en allmängiltig eller transnationell definition utan att begreppet har fyllts med mening och innehåll i olika kontexter och vid skilda tidpunkter.

När man talar om överlevande (”survivors”) i en svensk kontext finns det två ord som används genomgående i både forskningssammanhang och vanligt tal och skriftspråk: ”överlevare” och ”överlevande”. Även om båda termer avser personer som överlevt Förintelsen så förekommer det senare i större uträkning i sammanhang där de som överlevt själva talar om sina minnen och sin identitet. Den största organisationen som skapats av personer som överlevt Förintelsen i Sverige använder, till exempel,

termen "överlevande" för att beskriva sig själva samt i namnet Föreningen för Förintelsens Överlevande (FFÖ).²⁴ Vi vet inte varför den här distinktionen växt fram i Sverige då båda termer används i bland annat svensk press för att beskriva människor som överlevt både Förintelsen och de nazistiska arbets-, koncentrations- och dödslägren.²⁵ Skillnaden mellan termerna är inte okontroversiell då "överlevare" ses som något aktivt, något man åstadkommer genom att beseгра ett umbärande, medan "överlevande" innebär ett passivt kvarblivande efter en katastrof. I en artikel angående språkbruk publicerad i *Dagens Nyheter* från 2009 förklarar språkexperten Catharina Grünbaum skillnaden mellan termerna "överlevare" och "överlevande" genom att citera en person som överlevt Förintelsen:

Jag är en av de överlevande från Auschwitz, och blir störd när vi kallas för 'överlevare'. Ordet *överlevare* får mig att associera till någon som klarar sig i alla väder, som aktivt kan bidra till att överleva. De kunde inte vi, det var bara en slump som gjorde att några av oss klarade sig.²⁶

Det finns som vi påtalat inte någon begreppshistorisk studie över vilka begrepp som främst använts om de överlevande över tid i Sverige. Tämligen vanliga är dock framförallt uttryck som "flyktingarna", "de överlevande", "1945 års räddade" eller de mer övergripande termerna "överlevare" och "överlevande". Precis som mellan begreppen "överlevare" och "överlevande", så finns det en distinkt och viktig skillnad mellan "överlevande" i obestämd form och "de överlevande" i bestämd form. Det första refererar till individen som överlevde medan det senare inbegriper olika implicita idéer om grupptillhörighet. I Forum för levande historias första insamling av vittnesmål från Förintelsen som initierades och utfördes innan myndigheten etablerats, definierades, till exempel, "de överlevande" som judiska personer som överlevt de nazistiska lägren.²⁷ Den här snäva definitionen uteslöt alltså personer som flydde Tyskland före och i början av kriget – barn som kom till Sverige genom Kristinehovskvoten och barnkvoten, ungdomar som beviljades inresa genom den *chaluz*-kvoten, personer som överlevde genom att gömma sig, och människor som lyckades fly till Sverige med hjälp av svenska medborgare så som poeten Nelly Sachs. På samma sätt fortsätter den att utesluta icke-judiska överlevande så som exempelvis romer och homosexuella. Då få svenska studier kring "de överlevande" som grupp i efterkrigstidens Sverige gjorts, går det heller inte att säga hur olika diskurser kring överlevandet, offer- och vittneskap har format den/de överlevandes identitet/er.

I den här rapporten har vi valt att använda oss av en bredare definition av termen "överlevande". Fokus i rapporten ligger på de judiska överlevanden då vi definierar Förintelsen som nazisternas folkmord på judarna under andra världskriget. Samtidigt har vi sett i våra pågående studier av överlevandes nätverk under den tidiga efterkrigstiden samt under de första decennierna efter krigsslutet att människor som överlevt intresserade

sig för och studerade samtliga brott som nazisterna gjort sig skyldiga till under kriget. Judiska överlevande och historiker studerade exempelvis nazisternas folkmord på romer och polska överlevanden av koncentrationsläger arbetade för att ge röst till Förintelsens offer. Det är förstås viktigt att synliggöra och förtydliga *vad* det är människor har överlevt, men i rapporten ser vi inte någon anledning att använda termen "överlevande" uteslutande för de som överlevt Förintelsen utan inkluderar flera erfarenheter i begreppet.

Gruppen Oneg Shabbat samlade in vittnesmål och rapporter i Warszawa-gettot. Arkivet förseglades i mjölkkanor eller metallboxar och grävdes ned innan gettot utplånades 1943.

”Goda människor, glöm inte! Berätta! Skriv!”

Insamlingar under och direkt efter Förintelsen

Föreliggande text har som vi tidigare påtalat sitt ursprung i ett uppdrag från Forum för levande historia gällande en forskningsöversikt över hur vittnesmål från Förintelsens överlevande har definierats, samlats in och använts under perioden 1945–2020. I detta sammanhang är det dock viktigt att påtala att vittnesmål skrevs och samlades in redan under Förintelsen. Det finns således även vittnesmål insamlade från eller skrivna av och bevarade från dem som inte överlevde Förintelsen. Enligt den franska Förintelseforskaren Annette Wieviorka lär historikern Simon Dubnovs sista ord innan han mördades under likvideringen av Rigas getto den 8 december 1941 ha varit: ”Goda människor, glöm inte! Berätta! Skriv!”²⁸ Det fanns runt om i Europa historiker och andra som tänkte på samma sätt som Dubnov, som dokumenterade vad som pågick, som skrev ned vad de själva såg och kände, men som även samlade in berättelser och vittnesmål från andra.²⁹ Mest kända av dessa dokumentationsprojekt och arkiv är kanske *Oneg Shabbat*-arkiven som initierades av Emmanuel Ringelblum i Warszawa-gettot.³⁰ Ringelblum var historiker och aktiv sionist. Han försvarade sin doktorsavhandling om Warszawas medeltida judiska historia 1927. Idén om att skapa ett arkiv föddes under de första månaderna av nazisternas ockupation av Warszawa. Ringelblum började tillsammans med en grupp vänner och kollegor att samla vittnesmål och rapporter från judar som sökte sin tillflykt till Warszawa. Gruppen kallade sig för *Oneg Shabbat* eftersom de träffades på lördagseftermiddagar. Organisationen samlade en mängd olika dokument: artefakter från det kulturella livet i gettot som affischer från olika teaterföreställningar och konserter, ransoneringskuponger, mötesprotokoll från judiska rådet, tidningar och nazisternas kungörelser. Arkivet delades in i tre delar, förseglades i mjölkkanor eller metallboxar och grävdes ned innan gettot utplånades.³¹ Två delar av arkivet återfanns 1946 respektive 1950 och finns idag vid institutet för judisk historia i Warszawa. Den tredje delen har aldrig återfunnits. Arkivet består idag av ca 27 000 sidor dokument, varav en del har publicerats i Israel, Polen och USA. Enligt Wieviorka har dock materialet ännu inte utnyttjats till sin fulla potential. Få historiker har använt sig av materialet som källmaterial för historievetenskapliga studier.³²

De förföljda började således under den pågående Förintelsen att dokumentera vad som pågick runt omkring dem. De flesta av dessa personer

mördades senare av nazisterna, men några överlevde och fortsatte sitt dokumentationsarbete. Tre av *Oneg Shabbat*-gruppens medlemmar, Bluma och Hersz Wasser samt Rachel Auerbach, överlevde och fortsatte sitt arbete efter kriget och Förintelsen. De ingick efter kriget i den judiska historiska kommissionen i Polen (*Centralna Żydowska Komisja Historyczna, CZKH*).³³ Det grundades historiska kommissioner i 14 olika länder. Gemensamt för dessa kommissioner är att de etablerades av judiska överlevande som såg det som sin uppgift att samla så många vittnesmål som möjligt från de överlevande, liksom att berätta de mördades historier. Sammanlagt torde ca 18 000 vittnesmål och 8 000 enkäter ha samlats in av dessa kommissioner som arbetade fram till slutet av 1950-talet.³⁴ Den polska kommissionen grundades redan i slutet av augusti 1944 i det befriade Lublin, men fick med tiden flera olika underavdelningar i exempelvis Kraków, Wrocław, Warszawa, Białystok och Katowice. Kommissionen samlade in vittnesmål från ögonvittnen om vad som hade hänt judarna i det tyskockuperade Polen. Den arbetade systematiskt och utarbetade en frågelista som täckte erfarenheter från flera olika grupper av överlevande: erfarenheter från getton och läger, deportationer till Sovjetunionen och judar som hade överlevt gömda. Värt att notera är således att oavsett hur de överlevt Förintelsen och trots olika krigserfarenheter räknades varje levande jude i Europa som en överlevande. Senare historiografi har enligt Bothe och Nesselrodt gjort en skillnad mellan de som överlevde läger och getton och de som flydde till och senare återvände från Sovjet.³⁵ Denna uppdelning i överlevande och flyktingar, åtskilda av skilda krigserfarenheter, gjordes dock inte av de historiska kommissionerna.

De historiska kommissionerna antecknade den intervjuades personliga uppgifter och sedan ställdes frågor om tre huvudsakliga områden. Först skulle intervjuaren fråga efter tysk anti-judisk politik och anti-judiska praktiker i vittnets stad eller by som exempelvis utgångsförbud, arresteringar, kränkande markeringar (armbindlar, gula emblem och tatueringar etc.), konfiskering av egendom, restriktioner, tvångsarbete, gettoisering, deporteringar och mord. Efter detta efterfrågades beskrivningar av hur judarna upplevde och svarade på händelseutvecklingen, som exempelvis att fly till de sovjetockuperade delarna av Polen eller till Sovjetunionen eller hur de uthärdade och organiserade det dagliga livet i getton och arbetsläger. Frågelistan efterfrågade även relationerna mellan det judiska ledarskapet och den judiska befolkningen, liksom kulturella och sociala aktiviteter i getton och läger och olika manifestationer av judiskt motstånd. För det tredje syftade formuläret till att utforska relationerna och kontakterna mellan judar och icke-judar. Slutligen bad intervjuaren den intervjuade att beskriva upplevelsen av befrielsen.³⁶ Intervjuarna (som själva var överlevande) intervjuade de överlevande i deras hem eller i olika härbärgen. Därefter transkriberades, katalogiserades och arkiverades intervjuerna på kommissionens kontor. Den ursprungliga planen var att publicera vittnesmålen för att informera judar i Polen, USA,

Kanada och Palestina om den polska judenhetens öde. Kommissionen sökte också att erbjuda den nya polska regeringen detaljerade rapporter om Treblinka, Majdanek och Sobibor och bidrog även med experter när regeringen utförde utredningar om dessa dödsläger.³⁷ Det fanns även planer på att utveckla ett permanent och professionellt ramverk för dokumentationsarbetet genom att omvandla kommissionen till ett vetenskapligt institut. Detta arbete leddes bland annat av historikerna Philip Friedman och Rachel Auerbach som hjälpte till med att formulera riktlinjerna för framtida forskning samt med metodologiska och praktiska frågor om hur materialet skulle arkiveras och redigeras för publicering.

CZKH och dess regionala och lokala förgreningar och avdelningar anställde ungefär 100 personer, samtliga överlevande, som fick lön, hälsovård och lunch. Den amerikanska historikern Laura Jockusch, som har skrivit om de tidiga judiska kommissionerna i Europa, förklarar vidare att det är svårt att dra några slutsatser om de anställdas klassbakgrunder eller vilken utbildning de fått innan Förintelsen, men att majoriteten av de anställda var kvinnor. Flera kvinnor, t.ex. Nella Rost i Krakow, Rita Sobol-Masłowska och Franciszka Modrzew i Katowice befann sig också i ledande positioner inom regionala historiska kommissioner.³⁸ Här finns en kontinuitet. Rachel Auerbach hade tidigare varit en del av *Oneg Shabbat*-arkiven i Warszawa-gettot och fortsatte efter kriget att arbeta inom den historiska kommissionen i Polen. Auerbach flyttade 1950 till Israel och blev chef för Yad Vashems dokumentationsavdelning och Philip Friedman som ledde den historiska kommissionen i Polen flyttade senare till USA där han blev en av de första Förintelseforskarna vid Columbia-universitet i New York.³⁹

De historiska kommissionerna och den tidiga dokumentationen verkade även i en svensk kontext. I april 1946 etablerades en historisk kommission under ledning av Nella Rost i Stockholm inom ramen för *the World Jewish Congress* (WJC). I en svensk kontext vet vi dock tämligen lite om de historiska kommissioner som inrättades av de överlevande omedelbart efter kriget. Den svenska historikern Johannes Heuman, för närvarande verksam vid Jönköpings högskola, har i en artikel sökt att följa arkivet efter den historiska kommissionen och Rost. Enligt vår vetenskap är han den första historikern i Sverige som har uppmärksammat Rost och den historiska kommissionen i Stockholm.⁴⁰ Mer omskrivna är de samlingar som ibland omnämns som Lakocinski-samlingen eller *The Polish Research Institute Archive* (PIZ) och Einar och Gunhild Tegens och SDU:s samlingar.

En polsk lektor vid Lunds universitet, Zygmunt Lakocinski,⁴¹ inledde redan 1939 en systematisk insamling för att bygga upp ett arkiv som skulle dokumentera Nazitysklands politik i de ockuperade länderna i Europa. När de överlevande från nazisternas koncentrationsläger anlände till Sverige hade material således redan samlats in under hans ledning under sex år. Under 1945 och 1946 genomförde Lakocinski och en grupp före detta

koncentrationslägerfångar mer än 500 intervjuer med polska överlevande i Lund. Materialet var tänkt att användas som bevis i framtida rättegångar mot de nazistiska förövarna och som källmaterial för historisk forskning i framtiden. Verksamheten finansierades av den svenska staten och kallades för Utrikespolitiska Institutets polska arbetsgrupp i Lund. En svensk historiker, Sture Bolin, var knuten som vetenskaplig rådgivare till institutet för att utveckla en metod som säkerställde att intervjuerna skulle vara tillförlitliga som källmaterial för framtida historisk forskning. Den svenska staten finansierade verksamheten som fick namnet Utrikespolitiska institutets polska arbetsgrupp i Lund, och som pågick från oktober 1945 till november 1946. Idag är samlingen mer känd som *The Polish Research Institute Archive* (ofta förkortat PIZ).⁴²

En dokumentationsmetod utvecklades för att säkerställa objektiva och strukturerade så kallade ”vittnesprotokoll”, med detaljerade fakta om datum och platser som kunde verifieras av andra överlevande. Men det var också en dokumentationsmetod som omöjliggjorde för de intervjuade att uttrycka känslor eller reflektioner, eftersom det ansågs viktigt att den insamlade ”informationen” skulle vara så objektiv och opartisk som möjligt. Före detta koncentrationslägerfångar (majoriteten av dem var kvinnliga katoliker som innan kriget hade skaffat sig en magister- eller doktorsexamen) anställdes för att utföra intervjuerna. En judisk kvinna, Luba Melchior, anställdes för att ansvara för att bygga upp arkivet och för att ha särskilt ansvar för frågor med judisk anknytning.⁴³ Intervjuerna spelades inte in utan skrevs ned för hand. Efteråt transkriberades intervjuerna till vad som kallades ”ett vittnesprotokoll” (en berättelse om vad som hände med personen under Förintelsen). Berättelsen börjar oftast med en redogörelse för hur den överlevande tillfångatogs och deporterades och slutar med ankomsten till Sverige. Berättelsen skrevs ner efter intervjun av intervjuaren och signerades av både intervjuaren och den intervjuade. Varje ”vittnesprotokoll” innehåller också ett omdöme om den som blir intervjuad, skrivet av den som intervjuar. Det kan till och med anges om den intervjuade blir upprörd under intervjun, om den intervjuade anses vara sanningsenlig osv.⁴⁴ Majoriteten av intervjuerna gjordes med romerskkatolska kvinnor.

I början av sommaren 1946 meddelade den svenska staten Lakocinski att finansiering av arbetsgruppens verksamhet skulle upphöra inom kort. Paul Rudny, som fick i uppdrag att ordna och förteckna arkivet, skriver att efter den svenska statens beslut att avbryta finansieringen upphörde arbetsgruppen formellt som en organisatorisk enhet. Arbetsgruppen ville dock fortsätta verksamheten och bildade Polska Källinstitutet (PIZ). Ambitionen var först och främst att slutföra arbetet med de redan påbörjade vittnesprotokollen, iordningställa det insamlade materialet och publicera delar av det. Arbetsgruppen hoppades samtidigt att med hjälp av en ny organisation bygga upp ett arkiv och ett bibliotek för att kommande generationer skulle kunna ta del av materialet.⁴⁵ På grund av ointresse

och bristen på finansiering i Sverige, överfördes vittnesprotokollen i slutet av 1940-talet till *The Hoover Institution on War, Revolution and Peace* vid Stanford-universitetet i USA.⁴⁶ Det återsändes till Sverige 1984 och arkiveras och kureras nu på Lunds universitetsbibliotek. Sedan hösten 2017 har samlingen digitiserats (konverterats från analog till digital form), vittnesmålen översatts till engelska och materialet finns tillgängligt som en öppen resurs för forskning.⁴⁷ Efter 1949 och fram till 1972 fortsatte PIZ:s arbete med det övriga materialet i Lund huvudsakligen av Zymunt Lakocinski och Ludwika Broel Plater. Det var dock i praktiken Broel Plater som utförde det mesta av PIZ:s arbete och Paul Rudny menar att det var hon som var den drivande kraften efter att arbetsgruppen upplöstes och att den egentliga slutpunkten för PIZ:s arbete utgörs av Ludwika Broel Platers bortgång 1972.⁴⁸ Det polska forskningsinstitutets arkiv i sig, initiativtagaren Zygmunt Lakocinski, men framförallt den rådgivande svenska historikern Sture Bolin har till viss del blivit uppmärksammade och omskrivna av svenska historiker. Men inte kvinnorna. Verksamheten har sällan relaterats till eller förståtts som en del av den internationellt pågående dokumentationsverksamheten.⁴⁹ Historikern Birgitta Odén hänvisar till exempel i sin biografi över Sture Bolin till andra svenska historiker som har lyft fram hans insatser vid PIZ som "banbrytanden" och "enastående". Odén skriver vidare: "Ingen annanstans hade man vid denna tid förstått att det behövdes källmaterial för att i framtiden skriva 'levande historia' om koncentrationslägren."⁵⁰ Odén skriver således inte om Bolins insatser, och förstår inte hans roll som rådgivare till insamlingen i Lund, i relation till liknande och pågående insamlingsverksamheter som vid tidpunkten pågick i övriga Europa.

Historiker i allmänhet och svenska historiker i synnerhet har inte heller använt sig av det insamlade materialet i historievetenskapliga undersökningar.⁵¹ Detta kan i viss mån förklaras med att materialet till stor del är på polska, varför språket har varit ett hinder för svenska historiker att kunna ta del av vittnesmålen och andra källor i samlingen. Nu är stora delar av materialet som ovan nämnts översatt till engelska och digitiserat vilket förhoppningsvis kommer att leda till att det i större utsträckning kommer att användas i vetenskapliga undersökningar i en svensk och internationell kontext. Delar av materialet har till viss del återgetts på svenska i två populärhistoriska framställningar. Fil.mag. och gymnasie-läraren Artur Szulc har i boken *Röster som aldrig tystnar* återgett 11 av de insamlade vittnesmålen och i journalistens Rolf Tardells bok *Kvinnorna i Ravenbrück* återfinns delar av 18 vittnesmål.⁵²

De överlevande är i regel inte uppmärksammade som aktörer när PIZ dokumentations- och insamlingsarbete uppmärksammas. De har främst setts som de som lämnar vittnesmålen, inte som de som samlar in och använder vittnesmålen på olika sätt.⁵³ Samlingen har inte heller i någon hög grad relaterats till den internationella kontext som den bör förstås.⁵⁴ Vi menar att PIZ sannolikt går att sammanbinda med de insamlingar

som initierades av de förföljda och de överlevande själva under och direkt efter Förintelsen. Vidare menar vi att en förklaring till att så få judiska vittnesmål finns i PIZ skulle kunna vara att det fanns en arbetsdelning i insamlingsarbetet. Lakocinski och hans medarbetare visste om att den Historiska kommissionen och Nella Rost genomförde en liknande insamling i Stockholm med fokus på de judiska erfarenheterna. Det finns spår av kontakt mellan den historiska kommissionen i Stockholm och PIZ i Lund. I innehållsförteckningen till arkivet i Lund finns det till exempel listat att arkivet innehåller material som PIZ fick av WJC:s historiska kommission i Stockholm, korrespondens med den Historiska kommissionen i München samt brev och redogörelser från möten mellan PIZ och WJC.⁵⁵ Ett annat spår som förbinder PIZ och den historiska kommissionen i Sverige med de historiska kommissionerna i Europa är att Luba Melchior, som arbetade med de judiska frågorna inom PIZ och som var den som korresponderade med Nella Rost i Stockholm, senare flyttade vidare till Ungern där hon arbetade för den judiska kommissionen där.⁵⁶

Dessa olika insamlingar, aktörer och nätverk samt deras inverkan på hur och vilket material som samlades in i Sverige samt hur och var de nu är arkiverade är dock något som måste utforskas ytterligare. Ett annat och samtida dokumentations- och insamlingsprojekt initierades 1945 av Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete, (SDU). Det materialet, eller de delar av materialet som finns bevarat är idag arkiverat som Gunhild Tegens arkiv vid Uppsala universitetsbibliotek. Gunhild Tegen var författare och gift med professor Einar Tegen.⁵⁷ Tillsammans med de andra medlemmarna av SDU initierade de under våren ett insamlingsprojekt bland de befriade. Till skillnad från det polska forskningsinstitutet i Lund, som främst fokuserade på polska överlevande, hade SDU som målsättning att samla in berättelser från alla som nyligen överförts och tagits om hand i Sverige från de tyska arbets- och koncentrationslägren. Detta gjordes främst genom enkäter. I jämförelse med samlingen som initierades av Zygmunt Lakocinski i Lund initierades SDU av svenska intellektuella och professorer i sociologi och psykologi även om det i fallet med SDU:s insamling går att påtala en internationell kontext. Einar Tegen skriver nämligen i förordet till boken, *De dödsdömda vittna*, att initiativet att dokumentera och samla in berättelserna från de överlevande i Sverige kom från Frankrike, där man ansåg det viktigt att ha autentiska och objektiva redogörelser från erfarenheter i lägren dokumenterade av vetenskapsmän i ett land som Sverige. Begäran riktades enligt honom i första hand till det Svenska Läkaresällskapet. Efter denna begäran föreslog Einar Tegen tillsammans med några andra professorer att en regeringskommission skulle utses bestående av läkare, advokater och socialpsykologer. I väntan på finansiellt stöd från regeringen inledde SDU sina egna undersökningar och finansierade dessa med egna pengar.⁵⁸

Det frågeformulär som SDU använde designades av två psykologer från Stockholms universitet, Valdemar Fellenius och Gunnar Boalt. Frågorna

var formulerade på så vis och materialet skulle samlas in för att kunna fungera som källmaterial i storskaliga statistiska och sociopsykologiska studier om exempelvis hur och om människor kan återvända till livet efter att de har upplevt något som koncentrationslägren. Det tänkta kvantitativa tillvägagångssättet var också anledningen till att de använde den standardiserade enkäten och inte intervjuer.⁵⁹

När Einar och Gunhild Tegen författade boken, *De dödsdömda vittna*, användes och delades enkäten fortfarande ut i olika läger i Sverige. Einar Tegen betonar i förordet till boken, att boken därför inte har några vetenskapliga anspråk, eftersom endast en del av materialet har transkriberats och använts. Istället var tanken att senare göra en vetenskaplig bearbetning av materialet möjligen i samarbete med läkare i södra Sverige, som enligt Einar Tegen, hade genomfört liknande undersökningar med representativa fall bland de sjuka i deras vård.

Gunhild Tegen skriver hösten 1945 att, fram till dess hade frågeformuläret distribuerats till cirka 1 400 polska kvinnor (hon särskiljer inte mellan judiska och katolska kvinnor), 164 polska män och omkring 600 tjecker (majoriteten var kvinnor).⁶⁰ Vidare hade Dory Engströmer⁶¹ tidigare intervjuat 15 franska kvinnor innan de återvände till Frankrike, samt några kvinnor från Belgien, Holland, Polen, Ungern och Rumänien. Engströmer använde inte någon bandspelare utan skrev ner samtalet samtidigt som det ägde rum. Enligt Gunhild Tegen var Engströmers intervjuer mer spontana och innehöll mer varierad information än svaren på frågeformuläret.⁶² Idag är det enbart cirka 200 av de insamlade enkäterna som fortfarande existerar. Ingen vet vad som hände med resten av materialet. Det faktum att en del av materialet försvunnit och att inte någon tycks veta vad som hände med det kan tyda på bristande finansiering och kanske även på ett avtagande intresse för det. Mer ingående forskning behövs dock för att dra några slutsatser om samlingens öde och historia under efterkrigsåren. Det material som fortfarande finns, kureras idag som Gunhild Tegens arkiv på Uppsala universitetsbibliotek. Författaren Pia-Kristina Garde återupptäckte samlingen på 1980-talet och genomförde sedan en stor forskningsinsats, där hon försökte hitta så många som möjligt av de personer vars berättelser dokumenterades 1945 för att ta reda på vad som hände med dem. I synnerhet var hon intresserad av frågor om vad som hände sedan, vart de tog vägen och hur de fortsatte att leva sina liv efter Förintelsen. Garde publicerade två böcker om de överlevande som bidrog till Tegens samling.⁶³ Hennes intervjuer med kvinnorna hon återfann och annat insamlat material ingår nu också i Gunhild Tegens arkiv på Uppsala universitetsbibliotek.⁶⁴ Förutom Gardes böcker har inte SDU:s insamlade material använts i forskning i någon större utsträckning. En trend som generellt går igen gällande material som samlades in direkt efter kriget.

Under sommaren och hösten 1946 spelade den amerikansk-litauiske psykologen David Boder in 109 intervjuer i *displaced persons*-läger i Frank-

rike, Tyskland, Schweiz och Italien. Åtta av intervjuerna transkriberades, översattes och publicerades i boken, *I Did Not Interview the Dead* (1949). Vid publiceringen fick inte boken särskilt mycket uppmärksamhet vare sig från universitetsvärlden eller från allmänheten. Materialet glömdes bort under flera år, men överfördes under 1990-talet till bandinspelningar. Idag finns en kopia av samlingen vid *The United States Holocaust Memorial Museum* (USHMM). Under åren 2003–2006 intervjuade USHMM även överlevande som blivit intervjuade av David Boder 1946.⁶⁵ SDU:s samling kan i viss mån jämföras med David Boders samling så till vida att båda dessa samlingar initierades av psykologer och läkare, även om Tegens hade SDU och en hel organisation bakom sig vilket David Boder inte hade. En annan skillnad är att Boder spelade in sitt material, vilket SDU inte gjorde. Såväl Boder som Tegens, och de andra inom SDU, hade svårigheter att få fortsatt finansiering för sina projekt och fann det svårt att finna förlag som ville publicera materialet. En annan likhet mellan de båda samlingarna är att materialet tycks ha fallit i glömska under många år för att senare återupptäckas på nytt. Under 1990-talet och 2000-talet, sökte Garde upp de som intervjuats inom SDU:s insamlingsprojekt på samma sätt som USHMM senare återintervjuade de överlevande som en gång intervjuats av Boder. Boders material blev också uppmärksammat av forskare som Donald L. Niewy, Rachel Deblinger och Alan Rosen.⁶⁶ Förutom SDU-samlingen och Boder-intervjuerna började även andra tidiga insamlingar och intervjuer att uppmärksammas och användas av Förintelseforskare i Israel, USA och Tyskland.⁶⁷

Det saknas således inte tidiga samlingar bestående av intervjuer, vittnesmål eller berättelser. Redan omedelbart efter Förintelsen (och även under den pågående Förintelsen) insåg såväl de förföljda, de överlevande som omvärlden att det var viktigt att dokumentera vad som pågick och hade skett. Det finns insamlingar som initierades av psykologer och andra vetenskapspersoner som David Boder och Tegens, men majoriteten av insamlingarna och de utförda intervjuerna tycks ha initierats och utförts av de överlevande själva. Mellan åren 1945–1949 gjordes enligt Alan Rosen över 10 000 intervjuer med överlevande, över 7 000 samlades in i Polen, 2 500 i Tyskland och nära 3 700 i Ungern.⁶⁸ Bothe & Nesselrodt uppskattar det sammanlagda antalet till ca 18 000 tidigt insamlade vittnesmål och 8 000 enkäter (men gör inte någon geografisk uppdelning likt Rosen). De inkluderar dock insamlingar som pågick fram till slutet av 1950-talet.⁶⁹ Till Rosens och Bothes & Nesselrodts hopräknade antal tidiga vittnesmål kan vi nu även lägga till de ca 500 vittnesmål som samlades in av PIZ, det material (okänt hur många enkäter och intervjuer) som samlades in av SDU samt de intervjuer av okänt antal som samlades in av den historiska kommissionen i Stockholm under ledning av Nella Rost. Därtill kan det existera än fler tidiga samlingar som ännu inte upptäckts i Sverige. Einar Tegen skriver som nämnts ovan i introduktionen till *De dödsdömda vittna* om att läkare runt om i Sverige hade påbörjat ett liknande insam-

lingsarbete, som det han och SDU utförde. Vart detta material har tagit vägen, var det är arkiverat och hur det har använts är dock oklart. Ett exempel på ett sådant material är psykiatern och psykoanalytikern Ester Lamms arkiv.⁷⁰

Historieskrivning kan inte ske utan arkiv eller källor. Inte heller kan historia skrivas utan historiker. Som ovanstående redogörelse visar saknar vi knappast källor från och om dem som mördades under Förintelsen, inte heller från dem som överlevde nazisternas förföljelser.⁷¹ Wieviorka hävdar att "historians have rarely drawn on the testimonies of survivors of the genocide and have in fact treated them with considerable mistrust."⁷²

Paradoxalt nog initierades flera insamlingar medan Förintelsen pågick eller omedelbart efter Förintelsen av historiker med syftet att historiker i framtiden skulle skriva om vad som hände dem. Men historiker har inte i någon större utsträckning vare sig i Sverige eller internationellt använt sig av vittnesmål för att skriva om Förintelsens historia. Det här betyder dock inte att överlevandes vittnesmål varit frånvarande i forskningssammanhang. Tvärtom har de uppmärksamats och varit centrala för det tvärvetenskapliga fältet "Holocaust Studies" där Förintelsen studerats inom och i skärnsnittet mellan bland annat sociologi, psykologi, psykiatri, antropologi och historia. Forskningen inom den historievetenskapliga disciplinen har förstås utvecklats i relation till "Holocaust studies" men har också, i stor utsträckning, skapat ett eget fält kring Förintelsen inom vilket en mer konservativ syn på källmaterial i relation till minne och berättelser upprätthållits. Det finns naturligtvis även här undantag. Philip Friedman som själv var överlevande och deltog vid flera historiska kommissioner innan han emigrerade till USA och fortsatte sin karriär som historiker vid Columbia-universitetet, tillhör dem som redan från början införlivade de överlevandes berättelser i sin historieskrivning, även om han var noga med att det skulle vara " trovärdiga" vittnesmål, dvs att de kunde verifieras av andra muntliga och skriftliga källor. Friedmans tidiga inkludering av vittnesmål i forskningen var dock högst sällsynt.

Flera decennier senare, efter att de sovjetiska arkiven öppnats och minnesforskningen fått fäste inom det vidare forskningsfältet kring Förintelsen skrev historikern och överlevanden Saul Friedländer sitt opus *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1933-1945* i vilket han flätade in vittnesmål som tecknats ner under och direkt efter kriget.⁷³ I Friedländers fall användes vittnesmålen dock inte som källmaterial i traditionell mening utan utgjorde snarare en del av det historiska narrativet genom vilket Friedländer försökte beskriva Förintelsen utifrån offrens erfarenheter.⁷⁴ Trots framstående historikers omprövning av vittnesmålets plats i historieskrivningen under tidigt 2000-tal, betraktades Friedländers bok som både nydanande och djärv när den kom 2007 då den europeiska och anglo-amerikanska Förintelsehistoriografen tidigare nästan enbart hade fokuserat på förövarna och deras motiv.⁷⁵ Offren hade, som Omer Bartov förklarar, bara figurerat som "the targets of genocide and not as

historical protagonists whose own thoughts, actions and memories have a bearing on the event".⁷⁶ Diskussionen kring Friedländers verk har också visat hur vittnesmål och muntliga berättelser kan vara centrala i historiska studier kring Förintelsen.⁷⁷ På ett liknande sätt argumenterar den brittiske historikern Tony Kushner för att fokus måste flyttas från nazisterna och andra förövare till deras offer så att vittnesmål kan användas till sin fulla potential i representationer av Förintelsen samt för att visa på komplexiteten i de överlevandes identitet(er).⁷⁸ För studier av sexuellt våld och våldtäkter under Förintelsen har vittnesmål också varit avgörande då annan dokumentation kring fenomenen visat sig knapphändig.⁷⁹ För förståelsen av hur kvinnor och män upplevde Förintelsen på olika sätt har även biografier och muntliga berättelser utgjort en stor och viktig del av källmaterialet.⁸⁰ Vi kommer att återkomma till dessa perspektiv på offer-skap, vittnesmål och historieskrivning i ett senare avsnitt.

Överlevanden Ilona Karmels bok från 1954 tillhör några av de vittnesskildringar som förbigåtts av samtida forskning. Dokument från Adam Lesniewskis samling är arkiverade vid Riksarkivet i Stockholm

Brevet
på Cypern
En ung flicka
lägerfånge för
en illegal båtresa
dåvarande Palestina
pades båten av Engels
kamp fördes alla passage
Cypern. Där stannade hon
gen i mars 1948 nådde friheten
blev hon indragen i kamp om en so
Israel. (14.5.1948)

se flickning urklipp: 650 judar i föga
sja vördighet...

De överlevande fortsätter att dokumentera

De vittnesmål som samlades in under och direkt efter Förintelsen användes alltså inte i speciellt stor utsträckning av europeiska och anglo-amerikanska historiker under merparten av 1900-talet. Däremot kom samlingarna och de personer som bidragit till dem att bli särskilt viktiga för de många internationella och nationella brottsmål som riktades mot de nazistiska förövarna under 1950- och 1960-talen. Wieviorka har kallat perioden som börjar med Eichmannrättegången 1961 för "the Advent of the Witness".⁸¹ Det är sant att överlevanden uppmärksammades som vittnen under denna period, så även i Sverige där författare, journalister och poeter så som Cordelia Edvardson, Zenia Larsson och Nelly Sachs blev mer synliga i offentligheten genom sina texter om Förintelsen.⁸² Samtidigt kan vi också se fler spår i denna period av hur överlevande samlar in och organiserar vittnesmål samt använder rättegångarna för att kunna studera Förintelsen vidare. Om perioden mellan 1961 och 1979 karakteriserades av att vittnet klev upp på scenen så präglades den samtidigt av ett idogt och obevekligt arbete bakom kulisserna. De överlevande agerade inte bara vittnen, utan drev kunskapen om Förintelsen framåt genom att arbeta vidare med existerande samlingar, samla in nytt material, organisera och transkribera material samt genom att publicera vetenskapliga verk som visade på samlingarnas betydelse.

De tydligaste exemplen på detta är Rachel Auerbach och Miriam Novitch; två kvinnor vars gärningar kommit att betyda mycket för Förintelseminnet och Förintelseforskningen, främst i Israel men även i resten av världen.⁸³ Som tidigare nämnts var Rachel Auerbach delaktig i både *Oneg Shabbat* och den historiska kommissionen i Polen. Efter att ha emigrerat till Israel i början av 1950-talet skapade hon vittnesmålsavdelningen på det nyetablerade Yad Vashem i Jerusalem och fortsatte där att samla in material och forska om Förintelsen.⁸⁴ Positionen på Yad Vashem kom också att bli avgörande för Auerbachs inflytande på Förintelseminnet i Israel då hon, efter Adolf Eichmanns arrestering i Argentina 1960, under ett möte med israelisk polis (Byrå 06) blev deras viktigaste kontakt för att få fram relevanta vittnen och vittnesmål till rättegången.⁸⁵ Vid tidpunkten för Eichmannrättegången hade Yad Vashem över 1 700 vittnesmål i sina samlingar och Auerbach som själv hade hjälpt till att samla in dessa kunde bidra med mer än bara namn på vittnen. Den israeliska historikern Boaz Cohen har till exempel visat hur Auerbach inte nöjde sig med att enbart presentera vittnen för åklagaren, Gideon Hausner, utan hur hon även föreslog att vittnesmålen skulle delas in i fyra underkategorier under vilka vittnena skulle kallas ("preparation, execution, atrocities, expropriation after murder").⁸⁶ Vidare förklarar den amerikanska historikern Deborah

Lipstadt att Auerbach också skickade med ”suggestions and quotations” från Yad Vashems vittnesmålssamlingar som senare vävdes in i Hausners åtal.⁸⁷ Då Auerbach delade Hausners syn på rättegången som ett unikt tillfälle att visa på det oerhörda brott som begåtts mot Europas judar under Förintelsen blev hon också ett bollplank för åklagarsidan som utvecklade sina idéer om åtalet i dialog med henne.⁸⁸

En annan person som fortfarande är relativt okänd för en internationell publik men som stod bakom ett flertal insamlingar och minnesprojekt under 1900-talet är den överlevande historikern Miriam Novitch. I likhet med Auerbach kom Novitch som en redan etablerad och utbildad medelålders kvinna till Israel efter krigsslutet.⁸⁹ Familjen hade emigrerat från Vitryssland till Litauen efter första världskriget men då hon inte fick plats på språkläraryrket i Vilnius flyttade hon till Paris för att istället studera där.⁹⁰ Efter andra världskrigets utbrott anslöt sig Novitch till den franska motståndsrörelsen. I och med den nazistiska ockupationen och de påbud och förbud rörande Frankrikes judiska befolkning som utfärdades, vägrade hon att bära den gula davidsstjärnan.⁹¹ Till slut blev Novitch, på grund av sina aktiviteter inom motståndsrörelsen, deporterad till transitlägret Vittel som hon överlevde men som satte djupa spår. I Vittel mötte Novitch den polska poeten och dramatikern Itzhak Katzenelson som senare dog i Auschwitz.⁹² Som en första handling i att dokumentera Förintelsen hjälpte Novitch (tillsammans med Ruth Adler) till med att först gömma och sedan föra Katzenelsons manuskript *Dos Lid fun Oysgehargetn Yidshn Folk* samt hans dagboksanteckningar från Vittel till Israel.⁹³ Novitch var också med och grundade det första Förintelsemuseet i världen, the Ghetto Fighters' House på Kibbutz Lochamei Hagat i Israel.⁹⁴ Under resten av sitt liv reste Novitch runt i världen och samlade in muntliga berättelser, dokument, bilder och filmklipp som kom att bli avgörande för hur Förintelsen förstods och porträtterades under 1900-talets senare hälft.⁹⁵ I en komparation mellan Auerbachs och Novitch gärningar framhåller den israeliska historikern Sharon Geva att båda kvinnor skapade relationer med framstående män – Emanuel Ringelblum och Itzhak Katzenelson – vilkas gärningar och död under och direkt efter Förintelsen framkallade starka ansvarskänslor för att dokumentera den judiska katastrofen. Både Auerbach och Novitch var också så kallade ”survivor-historians”, ett epitetsom används av bland andra Boaz Cohen i hans forskning om den yrkeskår som utvecklades kring fältet ”Holocaust Studies” i Israel under 1940-, 50- och 60-talen.⁹⁶

I Sverige har vi inte några motsvarigheter till Auerbach och Novitch. Däremot gjordes försök under 1950, 1960 och 1970-talen att skapa och förmedla ny kunskap genom redan insamlat material av överlevande experter och forskare. Deras gärningar har dock nästintill helt försvunnit ur den svenska historieskrivningen. Till dessa personer hör Smedsbos föreståndare, Eli Getreu, insamlaren och arkivarien Ludwika Broel Plater samt den polsk-judiska forskaren Adam Lesniewski. På olika sätt försökte

alla tre att driva kunskapen om de överlevande och deras erfarenheter framåt under de tre årtionden som ofta har beskrivits som tysta vad gäller Förintelsen i Sverige. Precis som Auerbach och Novitch arbetade Getreu, Broel Plater och Lesniewski med att dokumentera nazisternas brott – både de som begåtts mot judar men även mot andra utsatta grupper. Det som skiljde dem åt var det institutionella stöd som omgav Auerbach och Novitch och som saknades i en svensk kontext.

Som vi nämnt tidigare så lyckades aldrig Lakocinski och hans grupp säkra finansiering för vidare hantering och forskning kring de vittnesmål de hade samlat in direkt efter kriget. Det som är viktigt att understryka i sammanhanget är dock att flera av de kvinnliga överlevande som arbetat i projektet fortsatte att, på frivillig basis, arbeta med det material som samlats in. Det här visar Victoria Martinez i sitt pågående avhandlingsprojekt inom vilket hon studerar PIZ-arkivet och de kvinnor som anställdes för att intervjua före detta koncentrationslägerfångar.⁹⁷ I sitt arbete har Martinez även uppmärksammat hur en av dessa kvinnor, Ludwika Broel Plater, en katolsk polsk kvinna som kommit till Sverige med de Vita Bussarna, fortsatte att arbeta med projektet fram till sin död 1972. Enligt dokument i Broel Platers personarkiv som ingår i Lakocinskis egna personarkiv, var hon den person som brann mest för projektet och som, tillsammans med Lakocinski, såg till att dokumentationen inte föll i glömska. Som Martinez dock upptäckt i sin forskning, har Broel Plater tillskrivits en helt annan roll i den svenska offentligheten. I en artikel i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* från 1966, figurerar Broel Plater på bild och citeras i ingressen. Artikeln skrevs med anledning av att delar av PIZ-arkivet för första gången ställdes ut på Kulturen i Lund. Det uppseendeväckande med artikeln är att den äldre Broel Plater enbart framställs som ett fragilt koncentrationslägeroffert medan det står att ”fil dr Zygmunt Lakocinski demonstrerade *sin* unika utställning av minnesmärken över mänsklig förnedring” (vår kursivering).⁹⁸ Broel Plater positioneras således som det tragiska vittnet och Lakocinski som den briljanta akademikern som lyckats dokumentera händelserna i lägren trots att de båda arbetade med insamling, kategorisering och bevarande av materialet. Den här uppdelningen mellan vittnet (offret) och insamlaren (åskådaren) fortsätter att prägla synen på PIZ-arkivet. Detta hävdar Martinez genom att citera Robert D. Resnick i det tal han höll vid Lunds universitet 2018 där han beskriver hur “the courageous and committed professor of Polish language at Lund University...interviewed the survivors at the time of their arrival on the White Buses sent from Sweden to pick them up and bring them to Sweden”.⁹⁹ Ingenstans i den här beskrivningen ges kvinnorna (inklusive Broel Plater) som arbetade med arkivet ett erkännande för sina insatser.

Även om Broel Plater, som icke-judisk överlevande från Nazitysklands koncentrationsläger, inte räknas till gruppen överlevande så som den oftast definieras idag, så är det viktigt att inte underskatta eller nedvärdera

det arbete som utfördes av de som hade egna erfarenheter av nazisternas brott mot mänskligheten – inklusive de personer som inte förföljts på grund av sin judiska börd. PIZ-arkivets primära fokus var inte judiskt lidande, men samtidigt blev detta en del av samlingen och något som Broel Plater arbetade för att kommunicera till forskarvärlden och samhället i stort. Det arbete som utfördes av överlevande historiker, arkivarier och insamlare var också gränsöverskridande vad gäller offrens grupptillhörighet. Novitch, till exempel, skrev en av de första böckerna om romerna under Förintelsen och den engelska forskaren Ian Hancock hävdar att mycket av den tidiga forskningen som rörde romska offer, utfördes av judiska forskare.¹⁰⁰ På samma sätt gynnade Broel Platers engagemang och arbete olika grupper vars erfarenheter dokumenterades i PIZ-arkivet.

En annan person som också glömts bort i den svenska Förintelsehistorien är Eli Getreu. Getreu föddes i Orlau i Tjeckoslovakien, gick ut gymnasiet i Wien och kom till Danmark 1938 varifrån han flydde till Sverige under hösten 1943.¹⁰¹ Från 1946 till 1948 arbetade Getreu som lärare och föreståndare för By internatskola i Smedsbo – en av ett flertal internatskolor som statens utlänningskommission inrättat för barn som suttit i koncentrationsläger.¹⁰² I en 80 sidor lång artikel (som han själv benämner som ”uppsats”) publicerad i *Pedagogisk tidskrift* 1953 redogör Getreu för sina elevers erfarenheter samt hur han själv upplevt sina 2 år på skolan.¹⁰³ Det intressanta med Getreus artikel är inte enbart hans reflektioner kring skolans demokratifostrande pedagogik utan också det att den utgör en samling vittnesmål eller levnadsberättelser från Förintelsen. Förutom sina egna dagboksanteckningar så baserar Getreu sin analys på ett antal ”uppsatser” som samlats in från eleverna efter skolan stängts i mars 1951. Denna skrivuppgift var uppdelad i tre delar där eleverna skulle redogöra för ”I. Tiden före skolan. En kort levnadsberättelse från födelsen till deportationen. II. Tiden i skolan. Några personliga minnen. III. Tiden efter skolan.”¹⁰⁴ Även om uppsatserna hoppar över Förintelsen som sådan, så säger vittnesmålen något om de överlevandes identitetsskapande samt om *överlevandet* i sig. Getreus material är därför en viktig samling som kan studeras både utifrån by internatskolas speciella pedagogiska fokus men även för att förstå hur barn som överlevt Förintelsen upplevde sina första år i Sverige efter befrielsen. I svensk och internationell litteratur kan man hitta spår av Getreu och hans artikel men väldigt lite har skrivits om Smedsbo (efter Getreus egen publikation) och andra skolor med liknande verksamhet i Sverige.¹⁰⁵

Precis som Getreu fann inte Adam Lesniewski, drygt tjugo år senare, något större akademiskt intresse för den forskning han utförde under 1970-talet. Lesniewski, själv en överlevande från Förintelsen som troligtvis kommit till Sverige från Polen under 1968, påbörjade projektet som utmynnade i rapporten ”Acklimatisering av judar f.d. koncentrationslägerfångar till det svenska samhället” med stöd av Stifts- och landsbiblioteket i Västerås och historiska institutionen vid Stockholms

Universitet.¹⁰⁶ Det ursprungliga syftet med projektet var ”att kartlägga acklimatiseringsproblem hos samtliga 21 000 [judiska] invandrare (oberoende av nationalitet) som anlänt till Sverige strax efter krigets slut”.¹⁰⁷ Efter att ha fått tillgång till mosaiska församlingen i Stockholms medlemsregister upptäckte Lesniewski dock att endast 4 000 av de (estimerade) 21 000 hade stannat kvar i Sverige och att mindre än en fjärdedel av dessa hade uppdaterade adresser.¹⁰⁸ Vidare, av de 893 enkäter som Lesniewski skickade ut till sina respondenter om deras arbeten, språkvanor, deras umgängen, om de deltog i val etc. fick han ”endast 106 svar varav en del blev endast delvis eller otillräckligt besvarade”.¹⁰⁹ Förutom enkäter hade Lesniewski även bett respondenterna att skicka ”okända adresser, egna dagböcker, artiklar, fotografier eller andra officiella dokument rörande flyktningarnas begynnelse i Sverige”.¹¹⁰ Denna förfrågan blev föga hörd. Enbart en handfull personer skickade, enligt Lesniewski, med adresser till andra överlevande och endast tre personer skickade in korta självbiografier tillsammans med den besvarade enkäten.¹¹¹ Lesniewskis forskningsprojekt handlade mer om immigration och integration och berörde egentligen inte alls Förintelsen som historisk företeelse. Insamlingen gjordes i samarbete mellan Historiska institutionen vid Stockholms universitet och Stifts- och landsbiblioteket i Västerås och syftade även till att bygga upp ett dokumentationscentrum om immigration vid den sistnämnda institutionen.¹¹² Samtidigt visar projektet, likt Getreus artikel, på ett sökande efter kunskap kring överlevandet. Därtill indikerar bevarade tidningsurklipp i samlingen att biblioteket i Västerås sedan slutet av 1960-talet kontinuerligt ordnade olika tillställningar och utställningar tillsammans med överlevande som på olika sätt uppmärksammade de överlevande i Sverige (Västerås) och deras erfarenheter från Förintelsen.¹¹³

Lesniewskis samling, som numera förvaras av Riksarkivet, är även intressant ur ett historiografiskt perspektiv eftersom dess ”misslyckande” visar på hur den svenska historiedisiplinen under den här perioden varken intresserade sig för, eller förstod vikten av, samtalets roll i studiet av Förintelsens överlevande. Förutom att projektet kan förstås som en del av ett framväxande forskningsfält i Sverige kring migration, så öppnar också Lesniewskis samling upp för frågor rörande varför ”Holocaust Studies” inte blev ett fält i Sverige vid denna tidpunkt och varför nya metodologier för att kunna studera de överlevande och deras berättelser inte utvecklades i Sverige på liknande sätt som exempelvis i USA eller Israel.¹¹⁴

I mer generella termer så menar vi också att det för perioden 1945–1979 (från krigsslutet tills Förintelsen fick sitt namn och genomslag som populärkulturellt fenomen) behövs mer forskning om de berättelser som samlades in då, samt om de överlevande som individer och som grupp(er). De överlevande måste också förstås och studeras som vittnen och som människor med agens och handlingskraft, speciellt i relation till dokumentationen kring, och förmedlandet av minnet om Förintelsen. Under den här perioden publicerades även ett flertal biografier och över-

levande personer medverkade i både radio och TV. De berättelser som kommunicerades genom böcker, TV och radio vittnade också om Förintelsen och erfarenheter av krig, ghetton, läger, befrielse och livet efteråt. Att kartlägga och studera autobiografiska publikationer samt olika tv och radioprogram (panelsamtal, intervjuer, nyhetsprogram, debatter osv) vore därför ett samlande i sig. Ett akademiskt arbete kring vittnesmål och överlevande i Sverige handlar således inte bara om att studera existerande samlingar av traditionella vittnesmål (berättelser som framkommit i dialog med en eller flera intervjuare) utan även om att fortsätta skapa samlingar med hjälp av audio-visuella arkiv och bibliografiska arkiv där de överlevande agerar både vittnen och experter.¹¹⁵

Många av de överlevande som publicerade böcker (både självbiografiska verk och romaner) och som deltog i det offentliga samtalet i Sverige var kvinnor – ett inte helt överraskande faktum då en majoritet av de som räddades till Sverige 1945 var kvinnor. Det här behöver också uppmärksammas och analyseras i relation till dåtidens könsnormer och förväntningar på kvinnor som offer, vittnen och samhällsmedborgare. I Israel har personer som Novitch börjat uppmärksammas men förblir perifera i den stora historieskrivningen om Israel och Förintelsen.¹¹⁶ På samma sätt har kvinnor som Luba Melchior, Ludwika Broel Plater, Halina Neujahr, Mira Teeman (som vi skriver om nedan) och många fler hamnat i skymundan då fokus istället legat på svenska forskare och experter som Sture Bolin och makarna Tegen.

Nordiska museets samling Judiska minnen består av drygt 400 levnadsberättelser från den judiska minoriteten i Sverige. Insamlade 1994–1998.

Det personliga vittnesmålet och de stora audiovisuella insamlingarna

Som denna rapport hittills tydligt visat är det överlevandens vittnesmål snarare än deras insatser som historiker, intervjuare, insamlare, museichefer och arkivarier som kommit att känneteckna dem och deras gärning under och efter Förintelsen. Även om man ofta talar om den tystnad som omgett överlevanden så har tiotusentals berättelser skrivits ner, spelats in, och uttryckts av och med överlevande personer till en växande publik. Idén om tystnaden har därmed många gånger varit starkare än den faktiska tystnad som existerat kring Förintelsen.¹¹⁷ Samtidigt så är tystnaden ofta mångfacetterad med berättelser och personer som flyter in i och ut ur offentligheten beroende på den sociala, kulturella och politiska samtidens strukturer och maktspråk. En röst kan höjas i ett decennium och sedan glömmas bort i nästa medan vissa erfarenheter aldrig hörs eller efterfrågas. Mira Teeman och Ilona Karmel utgör båda ett sådant exempel. Två överlevande som kom till Sverige och publicerade om sina erfarenheter på 1950-talet och därtill fick fina recensioner i såväl amerikansk, svensk som svenskjudisk press.¹¹⁸ Ilona Karmel flyttade vidare till USA och publicerade först sin bok på engelska. Mira Teeman gifte sig med en svensk läkare, Bengt Halden, och stannade i Sverige. Bengt Halden publicerade under 1950-talet två artiklar i *Judisk tidskrift* där han påtalade de svenska judarnas ointresse att lyssna till de kvarvarande överlevande kvinnorna i Sverige.¹¹⁹ Paret Halden publicerade även en gemensamt författad recension av Ilona Karmels bok.¹²⁰ Vare sig Mira Teeman eller Ilona Karmel omnämns eller refereras till i samtida forskning eller i andra representationer av Förintelsen eller de överlevande. Gemensamt för Teemans och Karmels böcker är att de på ett tämligen osentimentalt sätt beskriver det svenska samhället och sjukvården. De vittnar således inte direkt om Förintelsen utan skriver mer indirekt om vad som hände dem under krigsåren och mer direkt om vad som hände dem efter ankomsten till Sverige och mötet med det svenska samhället. Deras berättelser nyanserar även det narrativ som de senaste årtiondena varit förhärskande i det svenska offentliga samtalet: de räddades tacksamhet och räddarnas förträfflighet. Teemans och Karmels frånvaro i Förintelsens historiografi och i offentligheten visar på hur vittnandet och vittnesmålet rör sig inom det kollektiva minnets ramverk.

Verbet ”vittna” har haft många innebörder för de som överlevde Förintelsen – det har varit ett kall, en börda och ett imperativ som oundvikligen definierat deras överlevandeidentitet. Men vad är egentligen ett vittnesmål? Och är vittnesmål den term som bäst beskriver uttryck av er-

farenheter från Förintelsen? På engelska används ofta termen ”testimony” för att beskriva en överlevande persons berättelse om sina erfarenheter före, under och efter Förintelsen. Ett ”testimony” kan ta sig olika uttryck och diskuteras ofta inom den humanistiska forskningen i relation till litteratur, poesi, dokumentärer och arkivinsamlingar.¹²¹ Hur vittnesmål ska tolkas som ett uttryck för personliga minnen är dock fortfarande något som debatteras inom forskningen. Ett känt fall som tydligt exemplifierar den spänning som uppstått mellan överlevandes personliga minnen och den vetenskapliga historieskrivningen är den amerikanska psykologen och överlevanden Dori Laubs anekdot från en konferens om vittnesmål och utbildning vid Yale-universitetet. Under en intervju Laub utfört med en kvinnlig överlevande från Auschwitz till *the Yale Fortunoff Archive* hade hon berättat om hur hon bevittnat att fyra skorstenar exploderat när fångarna gjort revolt i lägret. När vittnesmålet diskuterades under konferensen hade flera historiker påpekat att bara en skorsten förstörts och hävdade därmed att vittnesmålet var otillräckligt och oanvändbart då Förintelseförnekare kunde använda detta för att underminera historiska belägg för att Förintelsen skett. Det som Laub hävdade då som ett försvar av kvinnans version och som han citerar i en senare text, handlar dock om hur man tolkar ett vittnesmål: ”the woman was testifying” insisterar han ”not to the number of chimneys blown up, but to something else, more radical, more crucial: the reality of an unimaginable occurrence”.¹²² Enligt Laub hade kvinnan vittnat om upproret som en omvälvande upplevelse, en överklig spricka i den monotona verklighet som varit Auschwitz-Birkenau snarare än om den faktiska, fysiska förstörelse som upproret orsakat.

Exemplet visar på hur vittnesmålets tilltänkta användningsområde bestämmer dess värde och mening. Om vi utgår ifrån att vittnesmålet ska stävja Förintelseförnekares legitimitet och förhindra framtida folk-mord genom objektiv kunskap om orsakssamband så blir förstås minnets fragmentariska natur högst problematisk. Men om vi intresserar oss för hur överlevanden minns och i vilket sammanhang deras berättelser uppstått så ter sig samma problematik inte lika svår då fokus ligger på de som berättar snarare än på hur omvärlden kan gagnas av berättelserna. I anglo-amerikansk forskning har perspektiv på just berättandet och uppkomsten av vittnesmål fått större fäste under de senaste två decennierna.¹²³ I en översiktsartikel rörande *the Yale Fortunoff Archives* 20-års jubileum, kommenterar de amerikanska litteraturvetarna och minnesforskarna Michael Rothberg och Jared Stark, till exempel, hur Laubs exempel inte bara handlar om hur minnen värderas i vetenskapliga sammanhang, men också om hur vittnesmålets förutsättningar – med vilka tekniker och under vilka omständigheter det samlats in – också påverkar dess mening.¹²⁴ ”At issue in the anecdote of the Auschwitz chimneys” skriver Rothberg och Stark, ”is not simply the valuing of remembrance, but also the ways in which the techniques and conditions under which

testimony is elicited affects its significance”.¹²⁵ För att understryka just detta samt vittnesmålets processuella och dialogiska karaktär har den amerikanska psykologen och muntliga historikern, Henry Greenspan, lanserat begreppet ”recounting”. Greenspan förklarar att ”recounting”, i motsats till ”testimony” som ofta förstås som en redogörelse som ges/tas till/från den som berättar/lyssnar, också innefattar en förståelse för hur berättelser och minnesbilder produceras i en konversation mellan två eller flera personer. ”Recounting”, hävdar Greenspan, ”better suggests the emergence of retelling within a conversation, in contrast with testimonies as one-way transmissions that listeners simply ‘get’ or ‘gather’”.¹²⁶ Vidare så framhåller Greenspan att de överlevande berättar för att bli *hörda* och att intervjun även ska ses som en interaktiv process där den intervjuade och den som intervjuar lär tillsammans. Greenspan framhåller även vikten av varaktiga och återkommande konversationer.¹²⁷ Även om det inte finns någon svensk översättning av ordet ”recounting” så är *berättelse/berättande* kanske de/t ord som mest efterliknar dess innebörd på samma sätt som vittnesmål motsvarar engelskans ”testimony”. Som vi såg i det inledande citatet rörande ett svenskt museum om Förintelsen så kan man möjligen även i Sverige skönja ett skifte i synen på överlevandes uttryck från det objektiva vittnesmålet till den subjektiva berättelsen/berättandet.¹²⁸

Men att förstå en berättelse handlar inte bara om samtalen som förs mellan överlevande och deras samtalspartners, utan också om de institutioner (både fysiska och diskursiva) vars praktiker påverkar vad som kan sägas och uttryckas i ett samtal. Hur samlingar och arkiv skapas är alltså, precis som Greenspans idéer om samtalets roll i frambringandet av berättelser och tolkningarna av dessa berättelser, en viktig pusselbit i den större förståelsen av överlevandens uttryck. I en studie av de största amerikanska samlingarna av vittnesmål, lanserar den australiensiska minnesforskaren Noah Shenker ”testimonial literacy” – ett begrepp som understryker vikten av vår förståelse kring institutionella praktiker i skapandet av vittnesmål. Shenker skriver att ”to preserve the individual and historical textures of [survivors’] experiences, it is imperative to cultivate infrastructures for and approaches to testimonies that train our sensitivity to their lived, physical origins as well as to the institutional practices that shaped them”.¹²⁹ I Sverige har de här insikterna inte genomsyrat Förintelseforskningen i samma utsträckning som i den anglo-amerikanska forskningen. Den har dock utforskats i skärsnittet mellan kulturarvsväldet och Förintelseforskningen genom studier av bland annat Nordiska museets samling *Judiska Minnen*.¹³⁰

Idén om vittnesmålet som den enda uttrycksformen för personliga Förintelseminnen tog sin början under sent 1970-tal och tidigt 1980-tal. Det som framförallt karakteriserar den här perioden är det skifte som sker när stora insamlingsprojekt skapas inom vilka överlevande får berätta, eller som det kommer att kallas ”give testimony”, om det de genomlevt under Förintelsen. Som Shenker visat så härstammar alla stora minnesprojekt i

USA från samma period i slutet av 1970-talet/början av 1980-talet då judiska gräsrotsorganisationer (inklusive överlevande själva) började befara det faktum att Förintelsens vittnen snart skulle gå ur tiden.¹³¹ Det här är intressant att betänka då många samhällen fortsätter att oro sig över detta faktum, något som visar på hur de överlevandes immanenta död manat till initiering och utförande av olika minnesprojekt i över fyrtio år. Den här tonvikten på åldrande och död har också påverkat hur överlevandes berättelser behandlats och använts. Även om *the Fortunoff Archive* vid Yale-universitetet, *the United States Holocaust Memorial Museum* (USHMM) och *the USC Shoah Foundation* alla utgår ifrån olika filosofiska och metodologiska perspektiv så har de bidragit till att etablera en norm vad gäller insamlandet av vittnesmål. Greenspan hävdar att normen är så stark att "survivors are often confused when they are invited to participate in a project that follows an alternative model (e.g. acquaintance sustained beyond a single interview, invitation to collaborate in the interpretive and archiving processes, and so on)."¹³²

Det som dock utmärker *the Fortunoff Archive*, som var det projekt som utvecklades först i USA, var (och är) deras fokus på "survivor activism" och på "the human dimensions of suffering at the heart of the Holocaust".¹³³ Den här synen på överlevande personer och deras trauman visar på en förståelse som började utvecklas inom psykiatri och psykologi på 1970-talet för överlevandes behov och önskningar i relation till vittnandet. Vad gäller *the Fortunoff Archive* så sammankopplades alltså ambitionen att dokumentera de överlevandes erfarenheter med en vilja att också skapa utrymmen för dem att finna gemenskap och stöd när de valde att berätta. Intervjumetodologin som använts vid *the Fortunoff Archive* utgår ifrån att vittnena är experter på sina egna levnadsberättelser och att intervjuarna är där för att lyssna, lära och klargöra. Denna metodologi placerar därmed vittnet i centrum, låter dem leda intervjun och ger dem därmed utrymme att själva strukturera och formulera berättelsen.¹³⁴ Wievorka framhåller att vittnesmålet tillskrevs en helt ny funktion inom ramen för *the Fortunoff Archive*: att låta den överlevande att tala. Metoden som utvecklades vid Yale för att spela in vittnesmålen hade som syfte "att föda en röst och tillåta att den blev hörd."¹³⁵ Vi instämmer i Wievorkas tolkning av vittnesmålet, men vill också framhålla att även vittnet tillskrevs en ny roll. Rollen som expert. Som tidigare nämnts startades The Fortunoff Archive som en gräsrotsorganisation. Flera av initiativtagarna till arkivet hade också egna erfarenheter av Förintelsen: den litterära teoretikern Geoffrey Hartman var Kindertransportbarn från Tyskland, och psyko-analytikern och psykiatern Dori Laub överlevde getto och läger i Transnistrien.

På samma sätt blev 80-talet det årtionde då initiativ togs i Sverige för att skapa gemenskaper för de överlevande. Ett känt exempel är Hédi Frieds Café 84 som blev en viktig mötesplats i Stockholm för människor som behövde stöd i vardagen. I en artikel från 1998 skriver Fried att

centrets mål är att underlätta det dagliga livet, ingjuta mod, hjälpa medlemmarna acceptera livet som det är, att lära sig hantera och erkänna att trauman av denna omfattning inte kan läkas samt hjälpa dem att lära sig att leva med de smärtsamma minnena.¹³⁶ Vidare förklarar Fried att "members are allowed to move at their own pace, to talk or not to talk about their Holocaust experiences. The program provides members with the possibility of scrutinizing their own pasts and coming to terms with them, while the psychologist focuses on the here-and-now, taking a wait-and-see stance".¹³⁷ Det här perspektivet på de överlevande som drivande av berättelsen går också i linje med det samtida Fortunoff-arkivets framväxt där frivillighet och vittnets autonomi underströks framför intervjuarens vilja att få fram särskilda aspekter av Förintelsenarrativet.¹³⁸

Det som dock särskilde Café 84 och *the Fortunoff Archive* var att Café 84 aldrig drev eller skapade några dokumentationsprojekt. Café 84:s syfte var snarare att låta överlevande berätta i sin egen takt, inte för att spara något för framtiden utan för att låta de överlevande själva kunna reda i sina minnen och sina trauman. Det kan ha funnits en oro för glömska även i Sverige under den här perioden och vi vet att överlevande åkte och talade med barn och ungdomar i skolor redan på 80-talet; en form av vittnande som fortsatte under 1990-talet då överlevandeorganisationer så som Föreningen Förintelsens Överlevande (FFÖ) och Förintelsens Ögonvittnen (Judiska församlingen i Malmö) skapades. Vi vet dock för lite om hur de här aktiviteterna såg ut och om insamlingar i mindre skala utfördes av släktingar till de överlevande. Det kan således finnas (och vi misstänker att så är fallet) privata samlingar runt om i Sverige som ännu inte arkiverats, katalogiserats eller studerats.

Under 1990-talet gjordes tre olika stora insamlingar i Sverige: Raoul Wallenberg Projektets- arkiv vid Uppsala universitet, Judiska minnen vid Nordiska museet och Kommitténs för levande historia insamling, Dokumentationsprojektet/Minnesarkivet. Insamlingen Raoul Wallenberg projektet pågick under åren 1989–1991 och syftade till att "(...) genomföra och bevara intervjuer (på ljudband och i utskrift) med människor som kunde berätta om den svenska hjälpverksamheten i Budapest 1944–1945".¹³⁹ Enligt historikern Karl Molin, som var en av ledarna av projektet, kom idén till initieringen av arkivet från familjen Wallenberg och finansierades av Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesstiftelse samt Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse.¹⁴⁰ Insamlingen lät sig inte influeras av Café 84:s eller *the Fortunoff Archives* filosofier utan tog snarare avstånd från framförallt Fortunoffs sätt att samla in berättelser. Enligt historikern Paul A. Levine som var ansvarig för utvecklingen av projektets metodologi var det inte önskvärt att de överlevande skulle berätta, på sitt eget sätt och i sin egen takt, oavbrutet av forskaren, vad de mindes om åren under Förintelsen. Denna typ av intervjumetod producerade en berättelse med bristande struktur och sammanhang som, enligt Levine, skapade källkritiska problem för politiska historiker

som ville använda sig av materialet.¹⁴¹ Levine skriver att han därför var fast besluten att få information som skulle vara användbar för historiker, varför ett detaljerat kronologiskt strukturerat frågeformulär skapades. Användningen av frågeformuläret motiverades även utifrån att det skulle skapa en liknande struktur i alla intervjuer varför de senare med lätthet skulle kunna användas i jämförande studier. Vidare instruerades intervjuarna att ingripa, försiktigt men ofta, i de intervjuades berättelse med frågor om den erfarenhet, dag eller ögonblick som återberättades. De 170 intervjuerna genomfördes med personer som kunde berätta något om detta. Således var det inte deras enskilda öden eller erfarenheter som överlevande som var av intresse, utan vad de kunde berätta om Raoul Wallenberg och den svenska hjälpverksamheten under åren 1944 till 1945 som dokumenterades. Följaktligen konstruerades en samling med mycket specifika vittnesmål. Syftet med denna samling var att samla material om den svenska hjälpverksamheten i Budapest 1944–1945, källor som kunde användas för att skriva politisk historia, snarare än att dokumentera personliga erfarenheter från Förintelsen. Berättelserna är dock strukturerade som levnadsberättelser. Intervjuaren började med att fråga varje respondent om deras familjer, deras socioekonomiska bakgrund och deras liv i Budapest både före och under kriget.¹⁴² Detta har medfört att samlingen har kunnat användas i en ny kunskapskontext för att undersöka de ungerska judarnas erfarenheter under förföljelsen och Förintelsen.¹⁴³

1994 grundades *The Shoah Visual Foundation* (idag kallat *the USC Shoah Foundation*) av regissören Steven Spielberg med syftet att samla in audio-visuella vittnesmål från överlevande från Förintelsen och andra vittnen till Förintelsen. Syftet var redan inledningsvis att samla in många intervjuer och i flera olika länder. Idag har fler än 55 000 intervjuer samlats in i över 65 olika länder (så även i Sverige) och på 43 olika språk¹⁴⁴ vilket betyder att *the USC Shoah Foundation* är en av de största digitala samlingarna i sitt slag i världen. Varje intervju är i genomsnitt drygt två timmar lång. De allra flesta vittnesmålen har formen av en levnadsberättelse som är disponerad så att 20 procent av tiden ska handla om livet före Förintelsen, 60 procent om Förintelsen och 20 procent om livet efter Förintelsen. Inledningsvis samlades främst vittnesmål från Förintelsen in, men på senare år har även vittnesmål från exempelvis folkmorden i Rwanda och Guatemala samlats in.¹⁴⁵ Psykoanalytikern och pedagogen Suzanne Kaplan fick uppdraget som koordinator för *Shoah*-projektets insamlingsverksamhet i Sverige. Hon utförde själv intervjuer inom ramen för insamlingen, men hade även en administrativ roll som innebar att hon parade ihop lämpliga intervjuare med intervjupersoner samt fungerade som en stödperson till såväl intervjuade som intervjuare. Allt som allt genomfördes under åren 1995–1999, enligt Kaplan, 330 intervjuer i Sverige som idag utgör en del av *the USC Shoah Foundations* samling.¹⁴⁶ Förutom Suzanne Kaplan har oss veterligen inte någon svensk forskare använt sig av det insamlade materialet med svensk anknytning vid något

forskningsprojekt. Vi har heller inte vetskap om de videoinspelade intervjuerna har använts vid några utställningar vid svenska museer.

Ungefär samtidigt som *the Shoah Foundation* startade sitt insamlingsarbete inleddes det som skulle komma att kallas Judiska minnen vid Nordiska museets arkiv i Stockholm. Detta var den första samlingen i Sverige, som vi känner till, som initierades av en kulturarvsinstitution i Sverige. Det finns en koppling mellan samlingen Judiska minnen och Gunhild Tegens arkiv. Idén till samlingen, Judiska minnen, kom från Pia-Kristina Garde och föddes när hon arbetade med ett egeninitierat och självfinansierat projekt rörande de personer som blivit intervjuade för Tegens samling. Garde lyckades finna cirka tvåhundra av de överlevande och hennes arbete resulterade bland annat i två publicerade böcker och i ett nytt intervjumaterial. Hennes forskningsmaterial arkiverades i Gunhild Tegens arkiv vid Uppsala universitetsbibliotek. När hon försökte hitta de kvinnor som undersöktes av SDU upptäckte Garde att det inte fanns någon samling eller större forskningsarbeten om och med överlevande i Sverige. Hon arbetade vid tidpunkten vid Nordiska museets bibliotek, och eftersom museet redan hade stora minnessamlingar ansåg hon att det skulle vara den perfekta institutionen att initiera en samling med överlevande i Sverige. Hon skrev flera brev, det första 1992, till museet om sin idé att skapa en sådan samling. Garde föreslog dessutom att berättelser om livet under andra världskriget borde samlas in från så många olika personer som möjligt – unga och gamla, judar och icke-judar, flyktingar, överlevande och människor från både stad och landsbygd. Nordiska museet beslöt dock att skapa Judiska minnen, en samling som enbart innehöll berättelser från den judiska minoriteten i Sverige. Det tog några år för Garde att övertyga personer vid Nordiska museet om att en insamling borde genomföras. Av bevarade handlingar framgår att när en insamling väl kom till stånd motiverades detta med att museet ville skapa en motvikt till de röster som i samtiden hävdade att Förintelsen aldrig hade ägt rum och för att motverka vad som upplevdes som en växande xenofobi och antisemitism i samhället. Innan det var för sent ville museet dokumentera vittnesmål från de överlevande. Insamlingen motiverades således inte främst med att det var viktigt att överlevande eller andra personer från den judiska minoriteten i Sverige fick berätta om sina liv och erfarenheter, utan med att det insamlade materialet skulle kunna användas för att motverka en upplevd tilltagande främlingsfientlighet och antisemitism. Även om samlingen således motiverades av en upplevd växande antisemitism i det svenska samhället, fokuserade den på individerna och deras personliga och subjektiva minnen och erfarenheter innan, under och efter Förintelsen. En insamlingsmetodologi som förvånansvärt nog var relativt ny i ett svenskt sammanhang i mitten av 1990-talet. Samlingen på Nordiska museet är på detta sätt snarare influerad av liknande samlingar i andra länder, än av tidigare insamlingar om och med överlevande i svensk kontext.¹⁴⁷

Det beslöts att projektet skulle fokusera på äldre personer av tre olika kategorier: judar som var födda i Sverige, judar som flydde till Sverige under andra världskriget samt judar som kom till Sverige efter att koncentrationslägren befriats. I samlingens register benämns dessa som "svenskfödd", "flykting" och "överlevande." Samma intervjuguide användes vid intervjuer med personer från de tre olika skapade kategorierna. Intervjuerna är i formen av levnadsberättelser vilket medför att den intervjuade inte enbart betraktats som ett "vittne" utan även som en person med ett liv före, under och efter Förintelsen. Drygt 400 levnadsberättelser i muntlig eller skriftlig form samlades in under åren 1994–1998.¹⁴⁸ Inom ramen för Judiska minnen genomförde även en praktikant under tio veckor en dokumentation av några verksamheter vid Café 84, seniorprojektet på Judiska centret i Stockholm samt om Föreningen Förintelsens Överlevande i Stockholm.¹⁴⁹ Ett annat delprojekt kallades Andra generationen, men här genomfördes enbart två intervjuer.¹⁵⁰ Därtill finns det 12 intervjuer med personer på judiska service- och sjukhemmet som intervjuades inom ramen för en kandidatuppsats i pedagogik vid Stockholms universitet och som har arkiverats tillsammans med övrigt material eftersom intervjuerna i stort följer den intervjuguide som arbetades fram inom projektet. Samlingen innehåller även intervjuer som genomfördes av Inga Gottfarb när hon skrev boken *Den livsfarliga glömskan* samt en samling från Malmö med videoband, intervjuer och skolföreläsningar som är utförda av dåvarande Malmö Lärarhögskola tillsammans med Föreningen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö.¹⁵¹

Materialet har till viss del utnyttjats i olika kulturella sammanhang, framförallt under den pågående insamlingsprocessen. Nordiska museet producerade 1995 utställningen *Vad mina ögon sett* för att uppmärksamma 50-årsminnet av fredsslutet efter andra världskriget. Utställningen är baserad på fyra levnadsberättelser från samlingen.¹⁵² En Tv-dokumentär producerades i samband med utställningen och Judiska teatern gestaltade olika levnadsöden ur samlingen i en föreställning.¹⁵³ Några år efter att projektet avslutats publicerade Nordiska museet boken *Judiska minnen. Berättelser från Förintelsen*, som innehåller ett antal utvalda och redigerade levnadsberättelser från samlingen.¹⁵⁴ Förutom denna bok och de artiklar som Malin Thor Tureby har publicerat om samlingen och utifrån de femtio intervjuer som gjordes med personer som kategoriserats som svenskfödda som empiriskt material¹⁵⁵, har samlingen enligt vår vetskap, inte använts i någon större utsträckning – eller varit det huvudsakliga källmaterialet i någon vetenskaplig undersökning.¹⁵⁶

Inte heller Kommittén för levande historier första insamling (Dokumentationsprojektet/Minnesarkivet) som initierades i slutet av 1990-talet, alltså redan innan myndigheten Forum för levande historia etablerats, lät sig inspireras av Café 84:s eller *the Fortunoff Archives* filosofi, utan följde istället *the Shoah Foundations* exempel där representativitet och bredd stod som några av ledorden. Däremot ville man inte, som i the Shoah

Foundations fall, annonsera öppet för att få så kallade ”informanter”, då detta riskerade ”att projektet skulle få ett löjets skimmer” över sig samt ”att en rad personer anmäl[de] sig som redan [blivit] intervjuade i något sammanhang eller vars historia man inte betrakta[de] som tillräckligt representativ”.¹⁵⁷ Tanken med samlingen var att den skulle fungera som en kunskapsbank för den blivande myndighetens framtida verksamhet då denna kunde bidra till både utställningar samt fortbildnings- och utbildningsverksamhet. Det bestämdes även i ett tidigt skede under planeringen av samlingen att det så kallade ”svenska perspektivet” skulle styra urval och fokus. Detta perspektiv presenterades så här i en promemoria från oktober 2000:

Förintelsen är i strikt betydelse inte en svensk företeelse. Vad betyder det då att föra in det svenska perspektivet vid insamlingen av vittnesmål? Det kan betyda att ge *en bild av Sverige*—från individers subjektiva synvinkel—*under tiden för Förintelsen*. Vi ska via vittnesmål försöka ge en bild och en känsla för tidsandan i Sverige under åren 1933–1945 och en större möjlighet till identifiering med händelserna och vissa av de ideologiska riktningar som genomsyrade delar av även det svenska samhället.¹⁵⁸

Det ”svenska perspektivet” handlade alltså mer om Sverige än det handlade om Förintelsen då det senare inte uppfattades som en svensk företeelse, detta trots det att både autentiska platser (interneringsläger, sjukhus och gravplatser m.m.) samt personer som överlevt Förintelsen vittnade om Sverige under och efter Förintelsen.

Judiska överlevande – definierade inom projektet som judiska personer vilka hade överlevt koncentrations- och dödsläger – skulle dock inte medverka i någon större utsträckning i den här samlingen. Argumenten för denna exkludering var inte alltid uttalade under insamlingsprocessens gång men några av de anledningar som framfördes var att de överlevandes röster redan hade blivit hörda genom *Judiska minnen* samt att fler upprop kunde uppfattas som ”exploatering” av den judiska överlevandegruppen.¹⁵⁹ Däremot skulle judiska personer som kom med barnkvoten och människor som flytt till Sverige före och under kriget kunna medverka i samlingen.¹⁶⁰ Dessa argument handlade om att skapa en bredd och representativitet över olika grupper och erfarenheter snarare än att fördjupa sig i kunskaper om Förintelsen och hur Förintelsen erfarits av offren genom samtal med överlevande av lägren.¹⁶¹ Denna ambition till trots så intervjuades ett antal judiska överlevanden från lägren inom projektet. Intervjuerna för det som kom att kallas för Minnesarkivet utfördes av universitetsstudenter i historia som rekryterades från svenska universitet. Resultatet av dessa intervjuer (98 st.) finns att läsa om i boken *De glömmet det aldrig* och i samlingen som numera finns att tillgå vid Forum för levande historias referensbibliotek samt vid Riksarkivet i Arninge.¹⁶² Man kan även läsa om samlingen på Forum för levande historias hemsida.¹⁶³

I samband med dokumentationsprojektet planerade Kommittén för levande historia även för ett romskt minnesarkiv som skulle fokusera på den romska överlevandeerfarenheten. I arkiven som rör Forum för levande historias tillblivelse finns fortfarande spår av planeringen av denna samling samt de ”provintervjuer” som Ingrid Schiöler, anställd för att undersöka förutsättningarna för samlingen, utfört med romska överlevande i västra Sverige.¹⁶⁴ I rapporten kring sitt förarbete till samlingen skriver Schiöler att hon estimerar att ca 300 romska överlevande levde i Sverige 1999. Av dessa menar hon att de flesta bara har vaga minnen av Förintelsen då de var barn under kriget men att ”viktigast är att försöka med att hinna med intervjuer med de äldsta personerna, då de oftast är analfabeter och inte själva kunnat teckna ner sin historia”.¹⁶⁵ I rapporten skrev Schiöler även att hon hade kontakt med ca 100 romska överlevande.¹⁶⁶ Oss veterligen så lämnade aldrig denna samling planeringsstadiet. Om man ser till de mindre insamlingsprojekt som initierats efter Minnesarkivet etablering (”Broderfolk” 2005, ”Judiska Barnflyktingar” 2008, ”Vittnesmål med klassrumsövningar” 2013) så ter det sig som att Forum för levande historia har omvärderat sin syn på vittnesmål då de nyare samlingarna fokuserar på de judiska offren.¹⁶⁷ Det är oklart hur materialet från Minnesarkivet har använts under de senaste två decennierna då detta aldrig studerats men ovanstående kompletteringar samt Forum för levande historias nuvarande presentation av vittnesmål på sin hemsida indikerar att den första vittnesmålsamlingen inte längre har en framträdande roll i myndighetens aktiviteter.

Viljan att åskådliggöra och visa på ”svenska” perspektiv är förstaelig då Sveriges neutralitets- och invandringspolitik före och under Förintelsen fått mycket uppmärksamhet i såväl historievetenskaplig forskning som i populärhistoriska böcker och artiklar sedan tidigt 1990-tal. Det som är problematiskt med ett ”svenskt” perspektiv är egentligen inte den nationella ramen utan vilken kunskap och mening man fyller perspektivet med. Ofta när historiker skriver om Sverige och Förintelsen så är det underförstått att detta handlar om åskådarna och hjältarna; svenska staten, hjälparbetare, ”normala” svenskar, extraordinära personer som utförde stordåd. Det är dock sällan som offren – de som kom genom barnkvoten eller andra kvoter, med de vita bussarna, vita skeppen, under 1968–1972 från Polen etcetera – räknas till just det ”svenska perspektivet”. Det är förstås lätt att utgå ifrån att deras historia har skrivits i andra länder, i USA, Israel och Tyskland. Vi menar dock att de människor som kom till Sverige, både de som valde att stanna och de som reste vidare, har en specifik historia som handlar om deras erfarenheter, upplevelser, trauman och lidanden som fortsatte efter Förintelsen. Det här är en historia som i stort sett förblivit oskriven.

**I Historiska museets och Judisk kulturs utställning
Speaking Memories delar Förintelsens sista vittnen
med sig av sina minnen och erfarenheter.**

Samlingarnas, berättelsernas och de överlevandes dåtid, nutid och framtid

Under de första åren efter Förintelsen var behovet att dokumentera viktigt för många överlevande, ett arbete som inleddes även under den pågående Förintelsen. Flera av dem som påbörjade dokumentationsarbetet mördades senare under Förintelsen men de som överlevde fortsatte att samla, dokumentera, arkivera och förmedla. De överlevande dokumenterade i olika syften: för att minnas de döda och de av nazisterna utplånade samhällena; för att samla och sprida kunskap om det som hade hänt, men även med målet att vittnesmålen skulle kunna användas i rättegångar mot förövarna eller i framtida vetenskaplig forskning. Redan under efterkrigstiden etablerades således olika genrer och former av berättelser och vittnesmål: berättelser om liv och människor som en gång funnits och direkta vittnesmål om vad som skett under Förintelsen. Dokumentation tog sig också olika uttryck, bland annat genom organiserade kollektiva projekt som samlade in intervjuer, enkäter, dokument och genom publicerandet av bland annat *yishker bikher* (minnesböcker) och tidskrifter samt genom skapandet av arkiv och vetenskapliga institut. Samtidigt fann människor andra uttryck och förmedlade sina minnen, vittnesmål och berättelser genom exempelvis konst, poesi, biografier och romaner.

Majoriteten av de organiserade insamlingsprojekten initierades av de överlevande själva. I en svensk kontext kan vi, gällande organiserade dokumentationsprojekt, peka på den Historiska kommissionen i Stockholm och det polska källinstitutet (PIZ) i Lund, där det sistnämnda är betydligt mer omskrivet och utforskat än det förstnämnda. Vi vill dock understryka det sannolika samarbetet mellan dessa två insamlingsinitiativ samt deras kopplingar till de internationella nätverk och den omfattande verksamhet som pågick samtidigt i Europa. Därtill vill vi poängtera att detta var ett dokumentationsarbete som i mycket stor utsträckning drevs och genomfördes av de överlevande själva.¹⁶⁸ Andra insamlingar startades samtidigt av läkare, psykologer och andra vetenskapspersoner (några av dessa personer var även flyktingar och/eller överlevande) i syfte att skapa ett material för framtida studier. I Sverige kan SDU:s samling ses som ett sådant exempel liksom den, av Martinez nyupptäckta, insamlingsverksamheten som genomfördes av Eli Getreu. Gemensamt för dessa tidiga organiserade insamlingar är att de av olika anledningar glömdes bort under några decennier för att sedan återupptäckas. Flera av dem som intervjuades direkt efter kriget spårades upp och intervjuades igen, ofta med syftet att undersöka hur deras liv blivit efter Förintelsen. En liknande trend rörande de tidiga insamlingarna kan skönjas även i en internationell kontext.

Från slutet av 1970-talet och in på 1990-talet skapades i en internationell kontext stora så kallade audiovisuella arkiv. Mest kända är kanske *the Fortunoff Video Archive* vid Yale universitet och den av Steven Spielberg initierade *the Shoah Foundation*. Dessa insamlingar skilde sig från de tidiga insamlingsprojekten gällande syfte/mål, metodologi och teknologi. Teknologin gjorde det till exempel möjligt att samla och arkivera tiotusentals vittnesmål under en relativt kort period. Ofta var syftet med dessa projekt att skapa material för historievetenskaplig forskning, men kanske främst var målet att använda det insamlade materialet för att upplysa och undervisa om och söka motverka rasism och främlingsfientlighet med Förintelsen som ett moraliskt avskräckande exempel. I Sverige fick aldrig videoinspelningen som metod något större genomslag. Däremot genomsytrade såväl insamlingen vid Nordiska museet som inrättandet av Forum för levande historia av tankar om att genom de överlevandes vittnesmål/berättelser utbilda ungdomar till moraliska medborgare och icke-rasister. Det finns även en svensk koppling till såväl *Fortunoff-arkivet* som *the Shoah Foundation*. Över 300 personer från Sverige intervjuades av *the Shoah Foundation* och även *Fortunoff-arkivet* har flera intervjuer med personer som var i Sverige en kortare eller längre tid under och efter kriget. Vare sig det tidiga insamlade materialet eller det senare insamlade materialet i Sverige eller i andra länder har dock, oss veterligen, använts i något större forskningsprojekt.¹⁶⁹

Det är mycket vad gäller de överlevande, deras liv, mående och uttryck som fortfarande behöver studeras i en svensk kontext. Under de senaste åren har vi sett ett ökat intresse från svenska museer och andra minnesinstitutioner vad gäller de överlevande och deras vittnesmål. Det här intresset har lett till nya insamlingar och utställningar som till exempel historiska museets projekt *Speaking Memories* och utställningen *Witnesses* på kulturhuset i Stockholm.¹⁷⁰ Som vi nämnt tidigare har en rädsla och oro för de överlevandes bortgång yttrats på olika sätt i över fyrtio år. Det man förlorade under 1970- och 80-talen var de överlevande som genomlevt Förintelsen som vuxna och de som nu går ur tiden var barn under kriget. I både *Speaking Memories–Förintelsens sista vittnen* och *Witnesses* är det framförallt så kallade ”child survivors” som talar. I presentationen av *Witnesses* kallas de för ”den sista generationen”—ett begrepp som betonar Förintelsens övergång från levande historia till enbart historia. Men ”den sista generationen” är också en del av vad den amerikanska litteraturprofessorn Susan Rubin Suleiman kallat för den ”the 1.5 generation”.¹⁷¹ I motsats till de som var vuxna under hela Förintelsens förlopp och deras barn som föddes efter dess slut och därmed utgör den andra generation, har barnen och ungdomarna som överlevde Förintelsen hamnat någonstans mittemellan. Rubin Suleiman beskriver hur fler gränsdragningar behövs för att förstå hur olika barn upplevde Förintelsen –var de barn när kriget bröt ut men vuxna när Förintelsen kom till deras land/region? Var de yngre än 11 eller närmare tonåren under gettotiden eller i lägret? Hur

formades deras vuxna identiteter utifrån deras upplevelser som barn i getton, läger, gömda, i skolor och sanatorier efter krigsslutet?¹⁷²

För att förstå den här sista generationens erfarenheter behöver vi således titta närmare på olika aspekter (länderna de levde i innan Förintelsen, deras ålder när Förintelsen nådde dem, hur de överlevde etc) av Förintelseerfarenheten som kom att forma deras senare uttryck. Det finns alltså viktiga skillnader mellan hur till exempel Hédi Fried, född 1924 och därmed 20 år gammal när hon deporterades till Auschwitz och Pinchas Gutter, född 1932 som genomlevde ghettot i Warszawa som ung pojke och lägret Majdanek i sina tidiga tonår, upplevde och mindes/minns sina erfarenheter. De vittnen vi lyssnar till nu har både annorlunda erfarenheter jämfört med sina föräldrar och har även hanterat dessa minnen annorlunda än de som överlevde Förintelsen som vuxna. Det här påverkar, av uppenbara skäl, också de berättelser som kommuniceras av de flesta överlevande personer som väljer att berätta idag. Det gör dem inte mindre trovärdiga, men de vittnar om en specifik upplevelse – Förintelsen ur ett barns eller en tonårings perspektiv.

Men det är inte bara stora institutioner och museer som uppmärksammat de sista överlevanden. Personer med ett intresse för eller en personlig koppling till Förintelsen har också initierat projekt som resulterat i nya samlingar. Ett framstående exempel är Podcasten "Överlevarna" som startades av journalisten och författaren Bernt Hermele i samarbete med fotografen Cato Lein.¹⁷³ Syftet med podcasten var från början varken tydligt eller uttalat utan utgjordes av ett intresse kring att samtala med överlevande om deras erfarenheter under Förintelsen.¹⁷⁴ Förutom podcasten i sig själv resulterade projektet i boken *Överlevarna. Röster från Förintelsen*, som innehåller redigerade delar av de utförda intervjuerna tillsammans med äldre och nytagna foton av de överlevande.¹⁷⁵ De 130 intervjuer som utfördes donerades senare till *the United States Holocaust Memorial Museum*.¹⁷⁶ Bernt Hermele och Cato Lein har nu startat en ny podcast; "Överlevarna – Andra generationen", där de pratar med barn till personer som de kallar överlevarna. Insamlingen görs även tillsammans med Niclas Järvklo som var sekreterare i utredningen om ett Förintelse-museum i Sverige.¹⁷⁷ Utredningen föreslår att berättelser från barn och släktingar till överlevande – den andra generationen – borde samlas in och dokumenteras. Den pekar på att barn till överlevande vittnar om de särskilda omständigheter som följt av att växa upp med föräldrarnas erfarenheter och det trauma Förintelsen innebar.¹⁷⁸

I flera fall har överlevande personer inte velat eller kunnat tala öppet om sina Förintelseerfarenheter i radio, TV¹⁷⁹, podcasts och inom statliga dokumentationsprojekt. Det betyder däremot inte att deras berättelser försvunnit ur offentligheten. Istället har dessa förts vidare via barn och barnbarn som valt att kommunicera delar av berättelserna inom olika forum. Ett framträdande exempel på detta i en svensk kontext är föreningen *Zikaron* (hebr. Minne) som föreläser i framförallt skolor om sina

far- och morföräldrars erfarenheter under Förintelsen. Samtliga föreläsare som ingår i *Zikaron* är så kallade tredje generationens överlevande.¹⁸⁰ Andra och tredje generationen för inte enbart sina mor- och farföräldrars vittnesmål vidare utan deras vittnesmål berättar också om hur det är att växa upp och leva i Sverige som efterlevande, som andra och tredje generationens överlevande. Förutom det arbete som utförs av *Zikaron* kan Natalie Verständig Axelius bok *Det var jag som skulle dö* framhållas som ett bra exempel på hur detta görs i Sverige idag.¹⁸¹ Genom de efterlevandes berättelser kan vi således inte enbart lära oss om vad som hände innan, under och direkt efter Förintelsen, utan även om Förintelsens långtgående verkningar in i vår samtid. Henry Greenspan har framhållit att vi kan lära oss lika mycket om Förintelsen och de överlevande genom att inte enbart fokusera på *vad* de berättar utan även *hur* de berättar och hur deras berättelser förändrats (eller hur delar av deras berättelser aldrig förändras) över tid och i relation till vem de talar med. Det är denna process, inte Förintelsen, som vi bevittnar när vi ser och lyssnar på inspelade videovittnesmål. I bästa fall kan detta göras tillsammans med de överlevande. ”Vi kan lära oss tillsammans”, som Agi (en av de personer som Greenspan intervjuade, undervisade och lärde sig tillsammans med under flera år), uttrycker det.¹⁸²

En intressant fråga som behöver utforskas vidare är därmed hur de efterlevande – den andra, tredje och snart den fjärde generationens överlevande – kan bjudas in att vara med och tolka, forma och förmedla tidigare insamlat material.¹⁸³ Vad händer med perspektiven i en oral history-samling när människor med en personlig koppling får medverka i digitiseringen, kurerandet och användningen av vittnesmål och berättelser? I flera årtionden efter Förintelsens slut misstänkliggjordes de överlevande i frågor som rörde andra världskriget då de ansågs för känslomässigt involverade för att kunna hålla en saklig och objektiv syn på dessa frågor. När vi nu kan närma oss Förintelsen på flera olika sätt skulle det kanske vara fruktbart att i praktiska termer försöka överbrygga gränsdragningen mellan institutionella experter och människor som lever närmare erfarenheten som dokumenteras och kureras.

I den svenska forskningen har intresset för vittnandet efter de överlevandes bortgång också fått ett större fokus. I sin avhandling från 2018 hävdar till exempel Rebecka Katz Thor att bilder (både rörliga och stilla) kan vittna om Förintelsen. Således undersöker Katz Thor *hur* bilder vittnar och vilken roll de spelat i vittnandet om Förintelsen.¹⁸⁴ Samma år disputerade även Anna Sarri Krantz på den socialantropologiska avhandlingen *Tredje Generationens Överlevande* där hon, som undertiteln beskriver, studerar ”minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen”.¹⁸⁵ Den här utvecklingen inom svensk Holocaustforskning kommer dock relativt sent i jämförelse med andra länder där perspektiv på andra och tredje generation samt olika former av vittnande funnits i flera decennier.¹⁸⁶

De perspektiv som inte utvecklats inom en svensk kontext är dock de som vi genomgående framhållit i denna text: att de överlevande inte bara har vittnat genom att berätta utan även genom att skapa förutsättningar för Förintelsens åminnelse och historieskrivning. De överlevandes agens och handlingskraft ligger helt enkelt både i orden som format vår förståelse av ett historiskt skeende, men även i andra handlingar så som vårdandet av överlevande, insamlandet av dokumentation, skapandet av film, bildkonst och mycket, mycket mer. Många av de som vittnat genom egna litterära verk i Sverige har därtill fallit i glömska. Därför behövs fler studier som undersöker autobiografiska verk samt fiktion som baserats på verkliga händelser och de förlag som arbetade för att ge ut dem. I en anglo-amerikansk forskningskontext finns hela fält som behandlar poesi och litteratur i relation till Förintelsen. Inom dessa fält har även nya teoretiska begrepp så som "proxy-witnessing" och "secondary witnessing" utvecklats, begrepp som skulle kunna användas för att förstå de berättelser som skapats i svensk litteratur och poesi (inklusive den litteratur och poesi som behandlar erfarenheter i Sverige på andra språk).¹⁸⁷

I relation till detta är det också viktigt att påpeka att andra och tredje generationens romska överlevande också skulle kunna förstås genom redan etablerade begrepp och teorier som applicerats på judiska överlevanden. I den här texten har vi knappt berört samlingar som innehåller romska överlevandes berättelser. Detta är en bieffekt av att det finns väldigt lite skrivet om detta fenomen. Det finns ett signifikant forskningsfält i Sverige som behandlar romernas historia samt hur olika former av diskriminering påverkat deras liv, men hur romernas Förintelseerfarenheter sett ut i en svensk kontext och hur de har dokumenterats i Sverige har det skrivits desto mindre om.¹⁸⁸ I sitt bidrag till den antologi som sammanställdes efter den internationella konferensen om Sveriges museum om Förintelsen, skriver historikern Andrej Kotljarchuk att det är svårt att veta hur många romska överlevande som kom till Sverige efter Förintelsen. Flera överlevande kan ha anlänt med de vita bussarna och skeppen 1945 men dolt sin identitet för svenska myndigheter och, som Kotljarchuk påpekar, kan fler ha kommit efter 1954 samt efter 1981 då romer flydde från pogromer i Oswiecim.¹⁸⁹ Som vi nämnt tidigare beräknade Ingrid Schiöler att det fanns ca 300 romska överlevande i Sverige i slutet av 1900-talet. Hur har deras berättelser behandlats? Har det skett insamlingar av privatpersoner och släktingar eller var de flesta tysta om sina erfarenheter? Det här är frågor som framtida forskning måste utforska i relation till kollektiva minnesprocesser.

Den här rapporten är ett första steg i en längre process som förhoppningsvis kan öppna upp för ny och spännande forskning kring de överlevande och deras berättelser. Det vi har försökt belysa är framförallt vilka diskussioner som har förts i en internationell kontext samt hur dessa kan appliceras på svenska samlingar och den svenska Förintelseforskningen. Framförallt efterlyser vi ett tydligare fokus på de överlevandes roll i

efterkrigstidens samlande. Samtidigt vill vi också understryka vikten av de institutionella kontexter inom vilka dessa överlevande verkade. Det behövs även en tydligare begreppshistorisk diskussion kring vem som är en överlevande och hur olika erfarenheter under Förintelsen – vare sig de formats av om man var rom eller jude, kvinna eller man, barn eller vuxen – påverkat människors liv och identitetsskapande efter katastrofen. Om vi tar historikern Tony Kushners råd och vänder blicken från förövarna och åskådarna till offren och deras handlingar får vi också en helt annan berättelse om Sverige och Förintelsen.¹⁹⁰

Sammanfattning

Vi har fått i uppdrag av Forum för levande historia att skriva en forskningsöversikt över hur vittnesmål från Förintelsens överlevande definierats, samlats in och använts under perioden 1945–2020. I rapporten använder vi oss av begreppet ”överlevande” brett, både för att referera till de judar som överlevde Förintelsen samt de personer som överlevde nazisternas förföljelser som skedde i samband med Förintelsen. I och med detta frångår vi den del i uppdraget som handlar om att endast beskriva den forskning som berör just Förintelsens överlevande. Detta gör vi inte för att marginalisera eller förminska judiska överlevandes erfarenheter, tvärtom. De flesta exemplen i rapporten berör just judiskt offerskap och berättande. Dock ser vi inte någon poäng i att utesluta historier som rör andra offergrupper då de är tätt sammankopplade med judiska överlevandes historier. Genom vårt ställningstagande vill vi också uppmärksamma hur indelningar i olika offergrupper ofta skapar idéer om så kallad ”victim competition”, när det i verkligheten, som minnesforskaren Michael Rothberg bl.a. visat, ofta finns band av solidaritet mellan olika historier och erfarenheter.¹⁹¹

I rapporten understryker vi behovet av fler studier som fokuserar på den/de överlevande som aktör/er, begreppshistoriska studier genom vilka definitioner av ”överlevande”/”överlevare” och ”vittnesmål”/”berättelser” kan förstås och utvecklas samt ett bredare fokus på olika typer av material och samlingar. Därtill har vi sökt peka på det arbete som kvarstår i att identifiera alla de outforskade svenska samlingar som innehåller vittnesmål och berättelser från överlevande personer samt vikten av att dessa vittnesmål och berättelser faktiskt används i vetenskapliga undersökningar. Forskare i Sverige har i mycket ringa grad använt sig av de samlingar med insamlade berättelser som idag föreligger vid olika minnesinstitutioner, i vetenskapliga undersökningar. Ett annat problem som stått i vägen för nya upptäckter och användningar av äldre material, och som vi diskuterat i denna rapport, är det dominerande antagandet att överlevande personer var tysta fram till den senare delen av 1900-talet. Säkerligen fanns det många som varken orkade eller ville berätta om vad de varit med om. Samtidigt vet vi idag att människor som överlevt Förintelsen och nazisternas förföljelser ville berätta och uttryckte denna vilja genom att både vittna själva, hjälpa andra att vittna och genom att se till så att kunskapen om Förintelsen kunde växa och spridas. I såväl en internationell som i en svensk kontext tog sig detta bland annat uttryck i historiska kommissioner som grundades när Förintelsen pågick eller direkt efter Förintelsen. Överlevande i, och med anknytning till, Sverige författade böcker, skrev artiklar eller poesi, målade, skulpterade, gjorde dokumentärer och medverkade i radioprogram osv. Här är det också viktigt att vi nyanserar bilden av vittnesmålets innehåll. De vittnesmål som

samlades in under och direkt efter Förintelsen har inte använts i speciellt stor utsträckning av europeiska och anglo-amerikanska historiker under merparten av 1900-talet. Däremot kom samlingarna och de personer som bidragit till dem att bli särskilt viktiga för de många internationella och nationella rättegångarna mot de nazistiska förövarna under 1950- och 60-talen. Perioden som börjar med Eichmannrättegången 1961 kallas därför ibland för vittnets tidsålder. Idén om vittnesmålet som den främsta uttrycksformen för personliga minnen från Förintelsen tog sin början under sent 1970-tal och tidigt 1980-tal. Det som framförallt karakteriserar den här perioden är det skifte som skedde när stora insamlingsprojekt skapades inom vilka överlevande fick berätta, eller som det kom att kallas ”att vittna eller lämna vittnesmål” om det de genomlevt under Förintelsen.

Genom att visa hur flera olika insamlingsprojekt initierades och drevs av överlevande personer försöker vi i vår rapport synliggöra hur människor med erfarenheter av Förintelsen och/eller nazistiska läger drev kunskapen om och minnet av Förintelsen och nazisternas brott mot mänskligheten framåt. Då det här fortfarande är ny terräng vad gäller det svenska forskningsläget kan vi inte dra några större slutsatser om hur dessa aktörer såg på sina egna aktiviteter eller hur de agerade i relation till andra samhällsaktörer och institutioner. Däremot anser vi att de här frågorna måste utforskas för att vi i Sverige ska kunna få en historia som inkluderar de överlevande – inte bara som levande dokument om erfarenheter från Förintelsen, men också som människor med en egen historia och egna berättelser som uttryckts på en rad olika sätt under 1900-talets och 2000-talets gång.

I rapporten har vi framförallt visat vilka diskussioner som har förts i en internationell kontext samt hur dessa kan appliceras på svenska samlingar och den svenska Förintelseforskningen. Med utgångspunkt i dessa diskussioner efterlyser vi ett tydligare fokus på de överlevandes roll i efterkrigstidens samlande och förmedlande verksamheter, men även forskning som använder det material som har samlats in under de gångna 75 åren och som utgår från de överlevandes perspektiv och erfarenheter. Då det inte finns en levande diskussion inom svensk forskning kring begreppen ”överlevande” och ”överlevare” eller ”vittnesmål” och berättelse”, och således varken någon konsensus eller några konflikter kring hur de ska definieras, efterlyser vi även fler begreppsliga studier som kan problematisera framväxten av respektive term, men också visa på hur de används idag. Därtill har vi själva försökt visa hur snäva definitioner av ”de överlevande” kan vara exkluderande då de homogeniserar en i själva verket heterogen verklighet. Som ovanstående sammanfattning och rapporten som helhet visar, finns det mycket att tänka kring och göra inom svensk forskning vad gäller överlevande personer, deras liv och deras berättelser framöver. Inför ett stundande Förintelsemuseum i Sverige blir detta uppdrag både stort och oerhört viktigt.

Summary

Survivors Recounting the Holocaust: Definitions, Collections and Uses of Holocaust ‘Testimony’ in Sweden, 1939–2020

In this report we discuss how testimonies from survivors of the Holocaust and Nazi persecution have been defined, collected, and used in Sweden during the period 1939–2020. Although we were originally asked by the Living History Forum to focus our research overview on Holocaust survivors (meaning Jewish survivors of the Shoah) we decided to include other survivor experiences as well. This choice was not made to diminish or marginalize Jewish survivor stories. Rather, we decided to use a broad and inclusive definition of the term *survivor* (“överlevande”) because we have found that, in a post-war commemorative and historiographical context, different survivor histories and identities are inextricably linked. Polish Catholic survivors in Sweden helped bring awareness to the Holocaust and Jewish survivors were some of the first to study and explain *Porrajmos*, Nazi Germany’s genocide of the Roma. These liaisons led us to focus on survivor activism and *agency*, and the solidarities that came thereof, rather than the particularities of one group’s experiences.

In addition to applying a broader definition of the term survivor, we also chose to extend the time-period specified in the brief for this report. Instead of beginning in 1945, we take 1939 as our starting point in order to underscore the fact that Holocaust testimonies were collected even before the end of the Second World War. Using the Oneg Shabbat archives, established in 1939 and the historical commissions that were formed at the end of the War as a backdrop, we thus begin by explaining how and by whom collections of Holocaust testimony first commenced. Here, we emphasize the fact that little scholarship exists on the situatedness of Swedish collection efforts in a greater European and international context. Furthermore, although some efforts have been made recently to highlight that the survivors themselves were some of the most ardent collectors of testimony, these aspects need to be further explored in relation to earlier historiographies on Swedish collections. This argument continues throughout the second section of the report in which we discuss efforts during the 1950s and 1970s to collect survivor stories and study survivor afterlives in a Swedish context.

Continuing with “the Era of the Witness”, we discuss how different definitions of the term testimony and methodologies of collecting developed through the creation of large-scale witnessing projects in the United States during the 1980s and 1990s. This is done in order to understand the methodologies (as well as the ontologies that underpinned them) that

informed Swedish Holocaust collections such as *Jewish Memories* at the Nordic Museum and *The Memory Archive* collected by the Committee for Living History. Through these discussions we question the assumption that testimonies are simply a giving and taking of a narrative. Based on the American psychologist and Holocaust researcher Henry Greenspan's writings on listening to Holocaust survivors, we argue that the term testimony is only one of many terms that describe the ways in which survivors express their memories. Perhaps, we contend, it is time to consider a different set of terms – stories, recounting, ways of telling – so that we can grasp the entire spectrum of how survivors communicate, and have communicated their thoughts, ideas and memories. We also problematize the fact that discourses on survivor silence have obscured further knowledge on different forms of survivor expression, and that more research is needed in order to understand how and within which institutional contexts survivors have told their stories.

Finally, we address questions regarding the second and third generation of survivors. What are their roles in telling the stories of their parents and grandparents? How can we understand their own stories in relation to Holocaust memory? These are questions that are beginning to emerge within Swedish Holocaust research but that need more attention in relation to literary and artistic expression, practices of archiving and processes of digitalization and open access. Even though we were asked to write an overview of research that concerned definitions as well collections and use, it was difficult to say anything conclusive about the first of these three. To this date, no research exists that significantly engages with definitions of the terms “överlevande” or “överlevare” which are commonly used today to refer to survivors in Sweden. We, therefore, hope to see more studies that aim to understand both how these terms have developed over time, but also how they relate to the formation of survivor identities and conditions for commemorating and remembering the Holocaust. These issues become increasingly important as steps are taken towards a Swedish Holocaust museum. Hopefully, this new institution will view survivors, not merely as living documents of Holocaust history, but as people with agency and a history of their own.

Slutnoter

- 1 Kommittédirektiv från Kulturdepartementet, Ett museum om Förintelsen, Dir. 2019:36. Publicerat den 4 juli 2019. <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/kommittedirektiv/2019/07/dir.-201936/> Hämtad den 8 maj 2020.
- 2 Vi har fått i uppdrag av Forum för levande historia att skriva en rapport i form av en forskningsöversikt om hur vittnesmål från Förintelsens överlevande har definierats, samlats in och använts under perioden 1945–2020. I en svensk kontext har ytterst lite forskning om de överlevande, deras vittnesmål och berättelser publicerats. Föreliggande rapport är därför inte en traditionell forskningsöversikt. Den ska inte heller förstås som en inventering av samtliga insamlingar som gjorts eller finns i Sverige utan utgör en diskussion i dialog med det internationella forskningsläget om olika gränsdragningar rörande definitioner, insamlingspraktiker och användningar av överlevandes vittnesmål och berättelser i ett historiskt perspektiv.
- 3 Vi uppmärksammar även ny kunskap och nya frågor som ingår och har väckts i doktorand Victoria Martinez pågående avhandlingsprojekt, *Afterlives. Histories of Women Concentration Camp Survivors in Sweden*, vid IKOS, Linköpings universitet inom vilket överlevandes liv och aktörskap efter Förintelsen studeras. Doktorand Victoria Martinez är inte medförfattare till föreliggande rapport, men vi arbetar tätt tillsammans som forskargrupp och samtalar kontinuerligt om de teman som denna rapport diskuterar. En del av de exempel som vi använder oss av i texten är material som Martinez har hittat och arbetar med i sitt pågående avhandlingsprojekt. Vi vill rikta ett varmt tack till henne som har delat med sig av delar av detta material till oss och därmed uppmärksamma hennes bidrag till föreliggande rapport.
- 4 Alina Bothe & Markus Nesselrodt, "Survivor: Towards a Conceptual History" i *Leo Baeck Institute Year Book*, Vol. 61, 2016, s. 57–82.
- 5 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 62.
- 6 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 63. Se även Ze'ev Mankowitz, *Life between memory and hope. The survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 20.
- 7 Ze'ev Mankowitz, 2002, s. 20 refererar från Bothe och Nesselrodt 2016. Se även Ze'ev Mankowitz, "She'orit Hapleah. The Survivors. An Overview," i Dalia Ofer et al (red.), *Holocaust Survivors. Resettlement, memories, identities*, New York: Beghahn Books, 2012, s. 10–15.
- 8 Malin Thor Tureby, *The Holocaust and the Jewish Survivors in the Swedish-Jewish Press, 1945 to 1955* i Johannes Heumann & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections (prel. titel)*, Palgrave Macmillan 2020d (uu).
- 9 Malin Thor Tureby, "Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar. Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945", *Historisk tidskrift*, Vol. 135, Nr. 2, 2015, s. 266–300; Thor Tureby 2020d (uu).
- 10 Jfr. Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 66.
- 11 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 64.
- 12 Begreppet repatriandi är sammansatt av de latinska termerna *re* (åter) och *patria* (fädernesland) och begreppet används vanligen om en person, oftast flykting, som ska få hjälp att återvända till hemlandet. Idag är frivillig repatriering den grundläggande principen för UNHCR, FN:s flyktingkommissariat. Se *Nationalencyklopedien*, uppslagsord: repatriering.
- 13 Se t.ex. Michlean J. Amir & Rosemary Horowitz, "Yizkor Books in the Twenty-First Century: A History and Guide to the Genre" i *Judaica Librarianship* Vol. 14, 2008, s. 39–56; Mark L. Smith, "No Silence in Yiddish: Popular and Scholarly Writing about the Holocaust in the Early Postwar Years" i David Cesarani & Eric J. Sundquist (red.), *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, Abingdon, Oxon: Routledge, 2012, s. 55–66.
- 14 David Cesarani, "Introduction" i David Cesarani & Eric J. Sundquist (red.), *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, Abingdon, Oxon: Routledge, 2012, s. 10–11.
- 15 Shani Orgad, "The Survivor in Contemporary Culture and Public Discourse: A Genealogy", *The Communication Review*, Vol. 12, Nr. 2, 2009, s. 137.
- 16 Orgad, 2009, s. 138.
- 17 Se till exempel Anette Wieviorka, *The Era of the Witness*, Ithaca & London, 2006; Hanna Yablonka, *Survivors of the Holocaust: Israel After the War*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1998. För utvecklingen av diskurser kring "the survivor" i en svensk kontext se Kristin Wagrell, *Chorus of the Saved: Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966*, Linköpings Universitet, avhandling, 2020.
- 18 Carolyn J. Dean, *Aversion and Erasure. The Fate of the Victim After the Holocaust*, Ithaca: Cornell University Press, 2010, s. 18.
- 19 Carolyn J. Dean, *The Moral Witness. Trials and Testimony After Genocide*, Ithaca: Cornell University Press, 2019, s. 4.
- 20 Wieviorka, 2006.
- 21 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 67.
- 22 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 67–74.
- 23 The Hidden Child Foundation, <https://www.adl.org/holocaust-education/hidden-child-foundation> och CANDLES Holocaust Museum and Education Center, <https://candleholocaustmuseum.org/who-we-are/story.html>, hämtad den 21 augusti 2020.
- 24 Föreningen Förintelsens överlevande i Sverige, <http://ffo.nu/>, hämtad den 3 september 2020.

- 25 Det här är något som vi upptäckt under våra forskningsprojekt men aldrig diskuterat i en vetenskaplig text. Det återstår att göra.
- 26 Catharina Grünbaum, "Är en överlevande en överlevare?", *Dagens Nyheter*, 6 februari 2009, <https://www.dn.se/blogg/spraket/2009/02/06/ar-en-overlevande-en-overlevare-1900/>, hämtad den 3 september 2020.
- 27 Wagrell, 2020, s. 89–103.
- 28 Wieviorka, 2006, s. 1.
- 29 Se t.ex. Zoë Waxman, *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation*, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 2–4 som nämner liknande verksamheter i exempelvis gettona i Lodz, Lvov, Krakow och Vilnius.
- 30 Förutom Samuel D. Kassows bok *Who will write our history? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, Bloomington: Indiana University Press 2007, finns nu även Roberta Grossmans film *Who will write our history?* från 2019. Filmen torde ha spritt kunskapen om arkivet och dess skapare till en vidare krets av forskare och allmänhet.
- 31 Kassow, 2007.
- 32 Wieviorka, 2006, s. 7.
- 33 Laura Jockusch, *Collect and record! Jewish Holocaust documentation in early postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 90–91; The Oneg Szabat Program, The Jewish Historical Institute and the Association of the Jewish Historical Institute of Poland, <https://oneszabat.org/en/>, hämtad den 5 juni 2020.
- 34 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 68, se speciellt fotnot 54.
- 35 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 70.
- 36 Jockusch, 2012, s. 89.
- 37 Jockusch, 2012, s. 90.
- 38 Jockusch, 2012, s. 92–93.
- 39 Förutom Friedman och Auerbach kan här även nämnas historikerna Yosef Kermish, Nachman Blumentahl och Isaiah Trunk som alla var jiddischtalande och utbildade historiker och som arbetade tillsammans med Auerbach och Friedman i den historiska kommissionen i Polen efter Förintelsen. De två förstnämnda flyttade senare, liksom Auerbach, till Israel och hjälpte till att bygga upp verksamheten och forskningen vid Yad Vashem. Den sistnämnde, Isaiah Trunk, flyttade likt Philip Friedman till USA och New York. Trunk blev senare ledare för *The Yiddish Scientific Institute* (YIVO). Se Smith, 2012, s. 56–57.
- 40 Johannes Heuman, "In search of documentation. Nella Rost and the Jewish Historical Commission in Stockholm" i Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections* (prel. titel), Palgrave Macmillan 2020 (uu).
- 41 Łakociński flyttade till Sverige 1934 för att börja arbeta som lektor i polska språket vid Lunds universitet. Se Paul Rudny, "Zygmunt Łakociński och Polska Källinstitutets [sic] arkiv i Lund 1939–87", pdf (odaterad).
- 42 The Polish Research Institute archive, <https://www.ub.lu.se/witnessing-genocide/the-polish-research-institute-archive>, hämtad den 7 september 2020. Se särskilt pdf (odaterad): Paul Rudny, "Polski Instytut Źródłowy w Lund (PIZ) (The Polish Research Institute in Lund). A presentation of the archives". 1947 ombildandet av arbetsgruppen till ett institut inom ramen för en ekonomisk förening. Institutets/föreningens officiella namn blev Polski Instytut Źródłowy w Lund (Polska Källinstitutet i Lund), förkortat PIZ, se Rudny, s. 10.
- 43 Rudny, s. 5.
- 44 Rudny, s. 4–6; Thor Tureby, 2020a, s. 70–74.
- 45 Rudny, s. 9–10.
- 46 Rudny, s. 12.
- 47 Se Izabela A. Dahl, "...this is material arousing interest in common history": Zygmunt Łakociński and Polish Survivors' Protocols" i *Jewish History Quarterly*, Vol. 223, Nr. 3, s. 319–338; — "Collective Memory and National Identity Construction: Polish Survivors' Records in Sweden" i David Cesarani, Suzanne Bardgett, Jessica Reinisch & Dieter Steinert (red.), *Landscapes after Battle: Justice, Politics and Memory in Europe after the Second World War*, London & Portland: Vallentine-Mitchell Publishers, 2011, s. 169–186; — "Witnessing the Holocaust. Jewish experiences and the collection of the Polish Source Institute in Lund" i Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections* (prel. titel), Palgrave Macmillan 2020 (uu).
- 48 Rudny, s. 12–14.
- 49 Birgitta Odén, Sture Bolin. *Historiker under andra världskriget*, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2011.
- 50 Odén, 2011, s. 83.
- 51 Delar av materialet används i Izabela A. Dahls avhandling, *Ausschluss und Zugehörigkeit: Polnische jüdische Zwangsmigration in Schweden nach dem Zweiten Weltkrieg*, Berlin: Metropol Verlag, 2013 och i Virginia Bogatics avhandling, *Stanna eller återvända. Flyktingskap, återvändande och kvarstannande bland polska kvinnliga överlevande från koncentrationslägret Ravensbrück 1945–1946*, Växjö: Växjö University Press, 2006. Den amerikanska historikern Rochelle G. Saidel använder också delar av materialet i boken *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*, Madison WI: University of Wisconsin Press, 2004.
- 52 Artur Szulc, Röster som aldrig tystnar. Tredje rikets offer berättar, Stockholm: Prisma, 2005; Rolf Tardell, Kvinnorna i Ravensbrück. Vittnen berättar, Stockholm: Ekerlids förlag, 2018.
- 53 Victoria Martinez, doktorand vid Linköpings universitet, arbetar med en avhandling som placerar de överlevande i centrum för att förstå dem som aktörer vid polska forskningsinstitutet (PIZ) i

- Lund med andra överlevande-flyktingar. Se t.ex: Victoria Martinez, "Afterlives: Histories of Women Concentration Camp Survivors in Sweden", vid Holocaust Research in Challenging Times: Gender and Sexuality, 2nd day, 1st Session, 2020 https://www.academia.edu/43294670/Afterlives_Histories_of_Women_Concentration_Camp_Survivors_in_Sweden; Victoria Martinez, "Women Survivors of Nazi Concentration Camps as Providers of Second World War Humanitarian Relief in Sweden" (opublicerat paper till Women and Humanitarian Aid Symposium Örebro universitet, maj 2020 (Symposiet är framflyttat till oktober 2021). Örebro university, Women and humanitarian aid – a historisizing perspective, <https://www.oru.se/english/schools/humanities-education-and-social-sciences/conferences/women-and-humanitarian-aid-a-historisizing-perspective/workshop-panels/>, hämtad den 28 augusti, 2020.
- 54 Med undantag för Dahl 2007, 2011 och 2020.
- 55 Polski Instytut Żródlowy w Lund (PIZ) (Polska Källinstitutet i Lund), <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/piz-innehall.pdf>, hämtad den 5 juni 2020. Se även Malin Thor Tureby, "Memories, testimonies and oral history. On collections and research about and with Holocaust survivors in Sweden", *Sveriges museum om Förintelsen. Betänkande av Utredningen om ett museum om Förintelsen*, SOU 2020:21. Volym 2. Karin Kvist Geverts (red.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference*, Stockholm: Norstedts Juridik AB, 2020a, s. 67–92.
- 56 Se Jockusch, 2012. Se även Thor Tureby, 2020a.
- 57 Förutom arbetet med SDU publicerade hon även en rad skönlitterära romaner som berör förföljelsen av judarna i Nazieuropa. Se t.ex. *En judisk tragedi*, Lund: Lindströms bokh. 1935; *Jorden runt i krigstid*, Lindblad: Uppsala 1942; *Jakobs skugga*, Författarens Förlag: Stockholm 1953.
- 58 Einar Tegen, "Förord", i Tegen, Gunhild & Einar, *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945, s. 7. Det framgår inte av Einar Tegens förord vem i Frankrike det var som kontaktade honom för att initiera insamlingen i Sverige.
- 59 Tegen, 1945, s. 9.
- 60 Tegen, 1945, s. 20.
- 61 Dory Engströmer arbetade tillsammans med SDU. Hon började att intervjua kvinnor på eget initiativ. Det behövs ytterligare forskning om Engströmers roll och position inom samlingsarbetet.
- 62 Tegen, 1945, s. 84.
- 63 Pia-Kristina Garde, *De dödsdömda vittnar. 60 år senare*, Bromma: Megilla Förlag, 2004 och *Mina föräldrars kärlek*, Strängnäs: Axplock, 2008.
- 64 Uppsala universitets bibliotek, Gunhild Tegens arkiv, Material om de återfunna flyktingarna, sorterat i alfabetisk ordning efter namn, www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A8151&cdswid=8634#alvin-record:8223, hämtad den 29 maj 2020.
- 65 Rachel Deblinger, "David P. Boder. Holocaust memory in Displaced Persons camps" i David Cesarani & Eric J. Sundquist (red.), *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, Routledge, 2012, s. 115–126. Se även, United States Holocaust Memorial Museum, David Boder Collection, <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/collections-highlights/music-of-the-holocaust-highlights-from-the-collection/music-of-the-holocaust/david-boder-collection> och <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn44522>, hämtad den 7 september 2020.
- 66 I Donald L. Niewyck bok *Fresh wounds. Early narratives of Holocaust survival*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998 återfinns 34 redigerade intervjuer. Se även Alan Rosen, *The wonder of their voices. The 1946 Holocaust interviews of David Boder*, New York: Oxford University Press, 2010.
- 67 Se t.ex. David Cesarani, & Eric J. Sundquist, (red.), *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, Abingdon: Routledge, 2012; Boaz Cohen, "The Children's Voice. Postwar Collection of Testimonies from Child Survivors of the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies Vol. 21*, Nr. 1, 2007, s. 73–95; Henry Greenspan, *The awakening of Memory. Survivor Testimony in the First Years after the Holocaust, and Today*, Washington DC: the United States Holocaust Memorial Museum, 2000; Beate Müller, "Trauma, Historiography and Polyphony. Adult Voices in the CJHC's Early Post-War Child Holocaust Testimonies", *History & Memory*, Vol. 24, Nr. 2, Fall/Winter 2012, s. 157–195; Jockusch 2012; Avinoam J. Patt & Michael Berkowitz (red.), "We are here". *New approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, Detroit: Wayne State University Press, 2010.
- 68 Rosen, 2010.
- 69 Bothe & Nesselrodt, 2016, s. 68, se speciellt fotnot 54.
- 70 Esther Lamms samling finns arkiverad vid Judiska museet i Stockholm och består av två pärmar innehållande bildmaterial samt transkriberade intervjuer. För mer information, kontakta Judiska museet i Stockholm. Esther Lamm arbetade med de befriade koncentrationsfångarna efter kriget. Hennes son Staffan Lamm har delvis skildrat moderns arbete i kortfilmen *Sara* (1999).
- 71 Jfr, Wieviorka, 2006, s. 5.
- 72 Wieviorka, 2006, xiii.
- 73 Saul Friedländer, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1933–1945*, London: Weidenfeld & Nicholson, 2007. Se även Wulf Kansteiner, "Success, Truth, and Modernism in Holocaust Historiography", *History and Theory*, Vol. 48, Nr. 2, 2009, s. 33.
- 74 Kansteiner, 2009, s. 33.
- 75 Christian Wiese & Paul Betts, "Introduction" i Christian Wiese & Paul Betts (red.), *Years of Persecution, Years of Extermination: Saul Friedländer and the Future of Holocaust Studies*, London: Continuum, 2010, s. 5-7. Christopher Browning och Tony Kushner är några av de framstående historiker som började skriva på ett mer nyanserat sätt om vittnesmål i Förintelsens historieskrivning under 2000-talet. Se till exempel Christopher Browning, *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony*, Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2003; Tony Kushner, "Holocaust Testimony, Ethics, and the Problem of Representation", *Poetics Today*, Vol. 27, Nr. 2, 2006, s. 276–295.

- 76 Omer Bartov, "Eastern Europe as the Site of Genocide", *The Journal of Modern History*, Vol. 80, Nr. 3, 2008, s. 484–485.
- 77 Se till exempel Wiese & Betts, 2010.
- 78 Kushner, 2006, s. 291.
- 79 Se till exempel Sonja M. Hedgepath & Rochelle G. Saidel, *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*, Hanover NH: University Press of New England, 2010; Katarzyna Person, "Sexual Violence during the Holocaust. The Case of Forced Prostitution in the Warsaw Ghetto", *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 33, Nr. 2, 2015, s. 103–121; Helene Sinnreich, "And it was something we didn't talk about'. Rape of Jewish Women during the Holocaust", *Holocaust Studies*, Vol. 14, Nr. 2, 2008, s. 1–22.
- 80 Se till exempel, Nechama Tec, *Resilience and Courage: Women, and Men, and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2003; Zoë Waxman, *Women in the Holocaust: A Feminist History*, Oxford: Oxford University Press, 2017; Dalia Ofer & Lenore J Weitzman, *Women in the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- 81 Wieworka, 2006, s. 56.
- 82 Se Wagrell, 2020.
- 83 Se till exempel, Sharon Geva, "Documenters, Researchers and Commemorators: The Life Stories and Work of Miriam Novitch and Rachel Auerbach in Comparative Perspective", *Moresbet*, vol. 16, 2019, s. 56–91; — "To Collect the Tears of the Jewish People': The Story of Miriam Novitch", *Holocaust Studies*, 2015, vol. 21, Nr. 1, s. 73–92; Boaz Cohen, "Rachel Auerbach, Yad Vashem and Israeli Holocaust Memory", *Polin: Studies in Polish Jewry*, Vol. 20, 2014, s. 121–197.
- 84 Geva, 2019, s. 57. Rachel Auerbach publicerade även flera essäer. Mest känd utanför en israelisk kontext är kanske "Yiskor, 1943", en av få av hennes texter som har översatts till engelska. Se Rachel Auerbach, "Yiskor 43" i David G. Roskies, *The Literature of Destruction. Jewish Responses to Catastrophe*, New York: The Jewish Publication Society, 1988, s. 459–464.
- 85 Se till exempel Deborah E. Lipstadt, *The Eichmann Trial*, New York: Next Book/Schocken Books, 2011; Hanna Yablonka, *The State vs. Adolf Eichmann*, New York: Schocken Books, 2004, s. 98.
- 86 Boaz Cohen, *Israeli Holocaust Research: Birth and Evolution*, London: Taylor and Francis, 2012, s. 193.
- 87 Lipstadt, 2011, s. 53.
- 88 Lipstadt, 2011, s. 53.
- 89 Geva, 2019, s. 57.
- 90 Geva, 2015, s. 75.
- 91 Geva, 2015, s. 76.
- 92 Geva, 2015, s. 77.
- 93 Geva, 2015, s. 77.
- 94 Geva, 2015, s. 79.
- 95 Hon agerade bland annat rådgivare till filmskaparen Erwin Leiser när han gjorde dokumentärfilmen *Eichmann und das dritte reich* (1961), en uppföljare av den banbrytande *Mein Kampf* (1960). Klipp som hon samlat in användes även i klassiker så som *the 81st Blow* av Haim Gouri och Jacques Erlich.
- 96 Se Cohen, 2012.
- 97 Victoria Martinez, *Afterlives: Histories of Women Concentration Camp Survivors in Sweden*, kommande avhandling, Linköpings universitet.
- 98 "Lunda-polacker kände pust från koncentrationsläger" *Sydsvenska dagbladet snällposten*, 5 april 1966. Artikeln är en del av Martinez material som ligger till grund för hennes kommande avhandling. Se ovanstående referens.
- 99 Robert D. Resnick, "Voices from the Holocaust: The Story of the Ravensbrück Archive", *Svensk Teologisk kvartaltidskrift*, Nr. 4, 2018, s. 273.
- 100 Ian Hancock, "Romanies and the Holocaust: A Re-evaluation and Overview", i Dan Stone (red.), *The Historiography of the Holocaust*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004, s. 385.
- 101 Riksarkivet, Justitiedepartementets arkiv, medborgarskapsakt 29.2.1955, M 61, "Getreu, Eli Friedrich, född den 24/3 1920, f.d. tysk medborgare, med ansökan om svenskt medborgarskap", s. 1.
- 102 Riksarkivet, Justitiedepartementets arkiv, medborgarskapsakt 29.2.1955, M 61, "Getreu, Eli Friedrich, född den 24/3 1920, f.d. tysk medborgare, med ansökan om svenskt medborgarskap", s. 2.
- 103 Eli Getreu, "Praktisk pedagogik i ett skolor: Erfarenheter från arbetet bland ungdom som varit i koncentrationsläger", *Pedagogisk Tidskrift*, vol. 80, 1953.
- 104 Getreu, 1953, s. 40.
- 105 Se till exempel Hédi Fried, "Sweden and the Holocaust", i Judith S. Kestenberg & Charlotte Kahn, *Children Surviving Persecution: An International Study of Trauma and Healing*, Westport, CT/London: Praeger Publishers, 1998, s. 173–187; Nathan Kellerman, *Holocaust Trauma: Psychological Effects and Treatment*, New York: iUniverse, 2009, s. 25–26.
- 106 Thor Tureby, 2020a, s. 76.
- 107 Riksarkivet, Adam Lesniewskis samling, Volym 2, Adam Lesniewski, "Acklimatisering av judar f.d. koncentrationslägerfångar till det svenska samhället", Stifts- och landsbiblioteket i Västerås, 1972, s. 1.
- 108 Lesniewski, 1972, s. 2.
- 109 Lesniewski, 1972, s. 2.
- 110 Lesniewski, 1972, s. 4.
- 111 Lesniewski, 1972, s. 4.

- 112 Riksarkivet, Adam Lesniewskis samling, Volym 1, Brev till respondenter om enkät, undertecknat Gunnar T. Westin, Adam Lesniewski (Stockholms universitet) och Jan Nilsson (Stifts- och landsbiblioteket i Västerås) maj 1972.
- 113 Se t.ex. Riksarkivet, Adam Lesniewskis samling, Volym 2, "Judisk afton i Västerås" (tidningsklipp daterat 7/5 1968, tidningsnamn framgår inte); "Västeråsutställning om judeförföljelser" (tidningsklipp daterat 16/9 1970, tidningsnamn framgår inte). På bilderna i tidningsklipp syns bland annat Zenia Larsson, Moses Ziment och Janine Ziment.
- 114 Jfr Thor Tureby 2020a, s. 76–78.
- 115 För svensk forskning om Förintelsens överlevanden i litteraturen se Anders Ohlsson, "Men ändå måste jag berätta". *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*, Nora: Nya Doxa, 2002.
- 116 Se Geva, 2015, s. 75.
- 117 För en diskussion kring föreställningar om tystnad och Förintelsen i Sverige se Wagrell, "Chorus of Saved", s. 355–367 samt Malin Thor Tureby, "Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar: Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945", *Historisk tidskrift*, 2015, Vol. 135, Nr. 2, 2015, s. 282–285 och Malin Thor Tureby, "The Holocaust and the Jewish Survivors in the Swedish-Jewish Press, 1945 to 1955" i Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections* (prel. titel), Palgrave Macmillan 2020 (uu). För en diskussion om tystnaden i relation till Förintelsen i en amerikansk och brittisk kontext se t.ex. David Cesarani & Eric J. Sundquist (red.), 2012; Hasia R. Diner, *We Remember with Reverence and Love. American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust*, New York: New York University Press, 2009.
- 118 Ilona Karmel, *Den polska flickan*, Stockholm: Bonnier Förlag, 1954; Mira Teeman, *Tre dagar innan*, Stockholm: Bonnier Förlag, 1956 och Mira Teeman, *Lerbild av Rosa*, Stockholm: Bonnier Förlag, 1958. Omslaget till Mira Teemans debutroman gjordes av en annan överlevande, nämligen Lenke Rothman. Se även Thor Tureby, 2020d (uu) för en vidare diskussion om Karmel och Teeman.
- 119 Bengt Halden, "Judisk flykting", *Judisk tidskrift*, Nr. 4, 1953, 105–107; Bengt Halden, "Resa med minnen", *Judisk tidskrift*, Nr. 3, 1954, 85–88.
- 120 Mira & Bengt Halden, "Vägvisar genom Ingenmansland", *Judisk tidskrift*, Nr. 10, 1954, s. 276–278.
- 121 Se till exempel Aleida Assmann, "History, Memory and the Genre of Testimony", *Poetics Today*, Vol. 27, Nr. 2, 2006, s. 261–273; Marianne Hirsch & Leo Spitzer, "The Witness in the Archive: Holocaust Studies/Memory Studies", *Memory Studies*, Vol. 2, Nr. 2, 2009, s. 151–170; Waxman, 2007; — "Testimony and Silence: Sexual Violence and the Holocaust", i Sorcha Gunne & Zoë Bridgley Thompson (red.), *Feminism, Literature and Rape Narratives: Violence and Violation*, New York: Routledge, 2010, s. 117–129; Dean, 2010, s. 101–142.
- 122 Dori Laub, "Bearing Witness or the Vicissitudes of Listening", i Shoshana Felman & Dori Laub (red.), *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Abingdon & New York: Routledge, 1992, s. 60.
- 123 Se not 21.
- 124 Michael Rothberg & Jared Stark, "After the Witness: A Report from the Twentieth Anniversary Conference of the Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale", *History & Memory*, Vol. 15, Nr. 1, 2003, s. 88. Se även Malin Thor Tureby, "Memories, Testimonies and Oral History. On Collections and Research about and with Holocaust Survivors in Sweden", i Karin Kvist Geverts (red.), *Holocaust Remembrance and Representation: Documentation from a Research Conference*, Stockholm: Government Offices of Sweden, 2020, s. 69.
- 125 Rothberg & Stark, 2003, s. 88.
- 126 Henry Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors. Beyond testimonies*, St. Paul, MN. Paragon House, 2010, s. 3.
- 127 Greenspan, 2010, s. 7. Se även Henry Greenspan, "Collaborative Interpretation of Survivors' Accounts: A Radical Challenge to Conventional Practice" i *Holocaust Studies. A Journal of Culture and History*, Vol. 17, Nr. 1, 2011, s. 85–100.
- 128 Kommittédirektiv från Kulturdepartementet, Ett museum om Förintelsen, Dir. 2019:36. <https://www.regeringen.se/4adac5/contentassets/b1f6b70c69a242489de60608dcd27bff/ett-museum-om-for-intelsen-dir-201936.pdf>, hämtad den 15 augusti 2020.
- 129 Noah Shenker, *Reframing Holocaust Testimony*, Bloomington: Indiana University Press, 2015, s. 1.
- 130 Se Malin Thor Tureby, "To Hear with the Collection: The Contextualisation and Recontextualisation of Archived Interviews", *Oral History*, Vol. 41, Nr. 2, 2013, s. 63–74. Se även Malin Thor Tureby & Jesper Johansson, *Migration och kulturarv. Insamlingsprocesser och berättelser om och med de invandrade ca 1970–2019*, Lund: Nordic Academic Press, 2020, för en liknande studie av skärnittet mellan kulturarvsfältet och migrationsforskningen.
- 131 Shenker, 2015, s. 20.
- 132 Henry Greenspan et al. "Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts", *Dapim: Studies of the Holocaust*, Vol. 28, Nr. 3, 2015, s. 193.
- 133 Shenker, 2015, s. 21.
- 134 The Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, <https://fortunoff.library.yale.edu/about-us/our-story/>, hämtad den 3 september 2020.
- 135 Wievorka, 2006, s. 108–109.
- 136 Fried, 1998, s. 184.
- 137 Fried, 1998, s. 184.
- 138 Se Geoffrey Hartmans diskussion kring *the Fortunoff Archives* filosofi i Geoffrey Hartman, "About the Yale Archive" i Joshua M Greene & Shiva Kumar (red.), *Witness. Voices from the Holocaust*, New York: Touchstone, 2000, s. 252–253.

- 139 Uppsala universitets arkiv, Arkivförteckning, Raoul Wallenberg Projektets Arkiv, s. 1 (Arkivbeskrivning daterad 1994-09-12).
- 140 Karl Molin, "Raoul Wallenbergarkivet i Uppsala", *Arkiv, samhälle, forskning*, Vol. 3, 1993, s. 7–20.
- 141 Paul A. Levine, "Oral history and the Holocaust. Some methodological reflections", *Multietnica*, Vol. 10, 1992, s. 7–8.
- 142 Levine, 1992, s. 8.
- 143 Laura Palosuo, *Yellow Stars and Trouser Inspections. Jewish Testimonies from Hungary 1920–1945*, Uppsala: Uppsala Universitatis Upsaliensis, Avhandling, 2008.
- 144 År 2006 gick *the Shoah Foundation* samman med the University of Southern California (USC) och fick då namnet the USC Shoah Foundation.
- 145 USC Shoah Foundation, <http://sfi.usc.edu/about>, hämtad den 31 augusti 2020.
- 146 Suzanne Kaplan, *Children in the Holocaust. Dealing with affects and memory images in trauma and generational linking*, Stockholm: Dept. of Education (Pedagogiska institutionen) Avhandling, 2002; Suzanne Kaplan, *Barn under Förintelsen – då och nu. Affekter och minnesbilder efter extrem traumatisering*, Stockholm: Natur och Kultur, 2003, se särskilt s. 15–26. Se även USC Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/>, hämtad den 31 augusti 2020.
- 147 Thor Tureby, 2013; 2020a.
- 148 Nordiska museets arkiv, Judiska Minnen Projektnummer D375. "Register över insamlat material. Projektet Judiska minnen", (Daterad 1998-05-06).
- 149 Nordiska museets arkiv, Judiska Minnen Projektnummer D375, "Projektet Judiska minnen 1997" (Rapport över utfört arbete daterad 1997-12-09)
- 150 Nordiska museets arkiv, Judiska Minnen Projektnummer D375. "Register över insamlat material. Projektet Judiska minnen", (Daterad 1998-05-06).
- 151 Nordiska museets arkiv, Judiska Minnen Projektnummer D375. "Register över insamlat material. Projektet Judiska minnen", (Daterad 1998-05-06), s. 24–27.
- 152 Nordiska museet, Vandringsutställningen vad mina ögon sett, <http://webbplatser.nordiskamuseet.se/minaogon/sida/info/boka.htm>, hämtad den 3 september 2020.
- 153 Nordiska museets arkiv, Judiska Minnen Projektnummer D375. Redovisning av resultat daterad den 6/12 1995.
- 154 Britta Johansson (red.), *Judiska minnen. Berättelser från Förintelsen*, Stockholm: Nordiska museet, 2000.
- 155 Se t.ex. Malin Thor Tureby, "Svenskjudiska liv. Levnadsberättelser i skuggan av Förintelsen i *Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturbhistoria*, Årgång 141, 2019, s. 117–144; Malin Thor Tureby, "Svenska judars berättelser om flyktingar, överlevande och hjälpverksamheter under och efter Förintelsen" i *Nordisk Judaistik*, Vol. 32, No 2, 2020 (uu).
- 156 Etnologen Susanne Nylund Skog arbetar med en av de insamlade berättelserna från samlingen Judiska minnen tillsammans med eget insamlat material i boken *Livets vägar. Svenska judinnors berättelser om förskingring, förintelse, förtryck och frihet*, Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2012.
- 157 Riksarkivet, *Kommittén för Levande Historia*, vol. 12, Promemoria, "Planering av dokumentationsprojektet Insamling av vittnesmål och dokumentation för Forum för Levande Historia", s. 7, (Daterad 2000-10-30).
- 158 Riksarkivet, *Kommittén för Levande Historia*, vol. 12, Promemoria, "Planering av dokumentationsprojektet Insamling av vittnesmål och dokumentation för Forum för Levande Historia", s. 6, (Daterad 2000-10-30).
- 159 Riksarkivet, *Kommittén Forum för Levande Historia med projekt Levande Historia*, Vol. 12, "Minnesanteckningar från träff med Ingrid Lomfors den 13 september, 2000".
- 160 Insamlingar av levnadsberättelser från personer som kom till Sverige genom barnkvoten respektive *chaluz*-kvoten har tidigare gjorts inom ramen för två avhandlingsprojekt. Se Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom - återvunnet liv. De judiska flyktningbarnen från Nazityskland*, Göteborg: Historiska institutionen, Univ. 1996 och Malin Thor, *Hechaluz - en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*, Växjö: Växjö University Press, 2005.
- 161 För vidare läsning om Forums insamling och dessa argument se Wagrell, 2020, s. 89–103.
- 162 Sharon Jåma & Charlotte Haider, *De glömmet det aldrig: ur Forum för Levande Historias minnesarkiv*, Stockholm: Forum för Levande Historia, 2003.
- 163 Forum för levande historia, <https://www.levandehistoria.se/svenska-samlingar-med-vittnesmal/forum-levande-historia>, hämtad den 2 september 2020.
- 164 Riksarkivet, *Kommittén Forum för Levande Historia med projekt Levande Historia*, Vol. 13, "Intervjuer med romer som överlevt Förintelsen", s. 1. Se också "Bilaga till kontrakt mellan Levande Historia och Ingrid Schiöler".
- 165 Riksarkivet, *Kommittén Forum för Levande Historia med projekt Levande Historia*, Vol. 13, "Intervjuer med romer som överlevt Förintelsen", s. 1.
- 166 Riksarkivet, *Kommittén Forum för Levande Historia med projekt Levande Historia*, Vol. 13, "Intervjuer med romer som överlevt Förintelsen", s. 1.
- 167 Se Forums presentation av sina egna samlingar på deras hemsida Forum för levande historia, <https://www.levandehistoria.se/svenska-samlingar-med-vittnesmal/forum-levande-historia>, hämtad den 2 september 2020.
- 168 Konstvetaren Tanja Schult har även visat att de överlevande drivit Förintelseminnet framåt i Sverige genom att tidigt uppföra monument till Förintelsens och dess offers minne. Se till exempel, Tanja Schult, "Gestaltningen och etablering av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 27, Nr. 2, 2016, s. 3–21; Tanja Schult, Gestaltningen och etablerandet av

Förintelseminnet i Sverige. Förintelsemonument i Sverige 1990–2009, *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 28, Nr. 2, s. 39–62.

- 169 Med undantag för Suzanne Kaplans avhandling.
- 170 Speaking Memories – Förintelsens sista vittnen, <https://historiska.se/utställningar/speaking-memories/>; <https://kulturhusetstadsteatern.se/KonstDesign/Evenemang/2018/Witnesses/>, hämtad den 7 september 2020.
- 171 Susan Rubin Suleiman, "The 1.5 Generation: Thinking About Child Survivors and the Holocaust", *American Imago*, Vol. 59, Nr. 3, 2002, s. 277–295.
- 172 Rubin Suleiman, 2002, 281–292.
- 173 Överlevarna, poddtoppen, <https://poddtoppen.se/podcast/1287482909/overlevarna>, hämtad den 7 september 2020.
- 174 Thor Tureby, 2020a, s. 84–85.
- 175 Bernt Hermele & Cato Lein, *Överlevarna. Röster från Förintelsen*, Stockholm: Ordfront, 2020.
- 176 Thor Tureby, 2020a, s. 85.
- 177 Podcasten Överlevarna, Facebook den 6/6 2020, hämtad den 8 september 2020.
- 178 SOU 2020:21, *Sveriges museum om Förintelsen. Betänkande av Utredningen om ett museum om Förintelsen*, 2020, s. 164. Utredningen framhåller även att berättelser och vittnesmål från romska överlevande bör samlas in, samt att de ska undersökas om det finns relevanta vittnesmål eller berättelser från andra offergrupper som bör samlas in. Malin Thor Tureby har dock framhållit att det är viktigt att beakta att det nya museet bör samla in så många berättelser från så många överlevande som möjligt. Se Thor Tureby, 2020a, s. 86–87.
- 179 Vi avser själva att undersöka detta i ett framtida forskningsprojekt och söker för närvarande medel för att kunna genomföra ett sådant projekt: Se Malin Thor Tureby, Jenny Sjöholm & Kristin Wagrell, "Digitization as Transformation: Mobilizing Vulnerabilities in Holocaust Collections" (opublicerad projektansökan till Vetenskapsrådet) 2020.
- 180 Se förläsarnas presentationer här, Zikaron, <http://zikaron.se/varaforelasare>, hämtad den 7 september 2020.
- 181 Natalie Verständig Axelius, *Det var jag som skulle dö*, Stockholm: Natur & Kultur, 2019.
- 182 Henry Greenspan, "The Humanities of Contingency. Interviewing and Teaching Beyond 'Testimony' with Holocaust Survivors", *The Oral History Review*, Vol. 46, Nr. 2, 2019, s. 360–379.
- 183 Malin Thor Tureby, "Sveriges museum om Förintelsen bör utformas i dialog med överlevande och efterlevande", *SKMA Nyhetsbrev* juni 2020. <https://skma.se/blogg/2020/06/malin-thor-tureby-sveriges-museum-om-forintelsen-bor-utformas-i-dialog-med-overlevande-och-efterlevande/>, hämtad den 10 september 2020.
- 184 Rebecka Katz Thor, *Beyond the Witness: Holocaust Representation and the Testimony of Images*, Stockholm: Art and Theory Publishing, Avhandling, 2018.
- 185 Anna Sarri Krantz, *Tredje generationens överlevande. En socialantropologisk studie om minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen*, Lund: Media Tryck Lunds Universitet, avhandling, 2018.
- 186 Redan under 1990-talet myntade den amerikanska litteraturvetaren Marianne Hirsch begreppet "post-memory" som sedan dess använts flitigt av forskare som vill undersöka hur generationen efter kriget skapat mening kring Förintelsen. Se till exempel Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture after the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 2012; Janet Jacobs, *The Holocaust Across Generations. Trauma and its inheritance among Descendants of Survivors*, New York: New York University Press, 2016. Några försök till liknande studier har gjorts i en svensk kontext innan Sarri Krantz. Se till exempel Anders Ohlsson, "Förintelselitteraturen och andra generationens överlevande", *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 21, Nr.1–2, s. 23–44.
- 187 För begreppet proxy-witnessing se till exempel Susan Gubar, *Poetry after Auschwitz. Remembering What One Never Knew*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2003. För begreppet "Secondary Witnessing" se Dora Apel, *Memory Effects. The Holocaust and the Art of Secondary Witnessing*, New Brunswick NJ & London: Rutgers University Press.
- 188 Vid Södertörns Högskola finns, till exempel, Forum för Romska Studier där forskare från olika fält och discipliner arbetar med utbildning och forskning om "romers, resandes och andra relaterade gruppers erfarenhet, språk och kultur, och antiziganism". Se Forum för romska studier, Södertörns högskola, <https://www.sh.se/forskning/centrumbildningar-och-forskningsnatverk/forum-for-romska-studier>, hämtad 10 september 2020.
- 189 Andrej Kotljarchuk, "The Holocaust of the European Roma and the Nordic Periphery", i Karin Kvist Geverts (red.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference*, Stockholm: Government Offices of Sweden, 2020, s. 102–113.
- 190 Kushner, 2006, s. 291.
- 191 Se Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2009.

Författarpresentation

Malin Thor Tureby, är biträdande professor i historia. Under hösten 2019 och våren 2020 var hon förordnad expert inom utredningen om ett museum om Förintelsen (Ku 20019:01). Hennes forskning rör sig i skärningsfälten mellan Holocaust studies, judisk historia, migrations- och minoritetsstudier. Hon är särskilt intresserad av frågor som berör kulturarv, arkiv och samlingar, oral history samt forskningsetik. Thor Tureby är förnärvarande forskningsledare för tre projekt: Berättelser som kulturarv, Judisk och kvinna och DigiCONFLICT.

Bland hennes senaste publikationer kan nämnas artiklarna "Svenskjudiska liv. Levnadsberättelser i skuggan av Förintelsen" i *Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturhistoria*, Årgång 141, 2019; "Memories, testimonies and oral history. On collections and research about and with Holocaust survivors in Sweden", i *Sveriges museum om Förintelsen. SOU 2020:21. Volym 2: Holocaust Remembrance and Representation*.

Kristin Wagrell, är filosofie doktor i kultur och samhälle vid Linköpings universitet. Hon disputerade 2020 på avhandlingen *Chorus of the Saved: Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966*. Just nu arbetar hon som verkställande redaktör för tvärvetenskapliga tidskriften *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* vid Linköpings universitet och som forskningsassistent i konsortiet DigiCONFLICT.

Käll- och Litteraturlista

Webbaserade källor

CANDLES Holocaust Museum and Education Center,

<https://candleholocaustmuseum.org/who-we-are/story.html>,

hämtad den 21 augusti 2020.

Forum för levande historia,

[https://www.levandehistoria.se/svenska-samlingar-med-vittnesmal/forum-](https://www.levandehistoria.se/svenska-samlingar-med-vittnesmal/forum-levande-historia)

levande-historia, hämtad den 2 september 2020.

Forum för romska studier, Södertörns högskola, <https://www.sh.se/forskning/>

centrumbildningar-och-forskningsnatverk/forum-for-romska-studier, hämtad

den 10 september 2020.

Föreningen Förintelsens överlevande i Sverige,

<http://ffo.nu>, hämtad den 3 september 2020.

Grünbaum, Catharina, "Är en överlevande en överlevare?", Dagens Nyheter, 6

februari 2009, [https://www.dn.se/blogg/spraket/2009/02/06/ar-en-overlevande-en-](https://www.dn.se/blogg/spraket/2009/02/06/ar-en-overlevande-en-overlevare-1900/)

overlevare-1900/, hämtad den 3 september 2020.

Kommittédirektiv från Kulturdepartementet, Ett museum om Förintelsen, Dir.

2019:36. Publicerat den 4 juli 2019. <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/>

kommittedirektiv/2019/07/dir-201936/ hämtad den 8 maj 2020.

Nordiska museet, Vandringsutställningen vad mina ögon sett, [http://webbplatser.](http://webbplatser.nordiskamuseet.se/minaogon/sida/info/boka.htm)

nordiskamuseet.se/minaogon/sida/info/boka.htm, hämtad den 3 september 2020.

Kulturhuset, stadsteatern. Arkiverat evenemang:

Witnesses, <https://kulturhusetstadsteatern.se/KonstDesign/Evenemang/2018/>

Witnesses, hämtad den 7 september 2020.

Polski Instytut Źródłowy w Lund (PIZ) (Polska Källinstitutet i Lund), [http://www3.](http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/piz-innehall.pdf)

ub.lu.se/ravensbruck/piz-innehall.pdf, hämtad den 5 juni 2020.

Speaking Memories – Förintelsens sista vittnen, [https://historiska.se/utställningar/](https://historiska.se/utställningar/speaking-memories/)

speaking-memories/, hämtad den 7 september 2020.

The Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, [https://fortunoff.library.](https://fortunoff.library.yale.edu/about-us/our-story/)

yale.edu/about-us/our-story/, hämtad den 3 september 2020.

The Hidden Child Foundation, [https://www.adl.org/holocaust-education/hidden-](https://www.adl.org/holocaust-education/hidden-child-foundation)

child-foundation, hämtad den 21 augusti 2020.

The Oneg Szabat Program, The Jewish Historical Institute and the Association of

the Jewish Historical Institute of Poland, <https://onegszabat.org/en/>, hämtad den 5

juni 2020.

The Polish Research Institute Archive, [https://www.ub.lu.se/witnessing-genocide/](https://www.ub.lu.se/witnessing-genocide/the-polish-research-institute-archive)

the-polish-research-institute-archive, hämtad den 7 september 2020.

United States Holocaust Memorial Museum, David Boder Collection, <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/collections-highlights/music-of-the-holocaust-highlights-from-the-collection/music-of-the-holocaust/david-boder-collection> och <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn44522>, hämtad den 7 september 2020.

Uppsala universitets bibliotek, Gunhild Tegens arkiv, Material om de återfunna flyktingarna, sorterat i alfabetisk ordning efter namn, www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvinrecord%3A8151&dswid=8634#alvin-record:8223, hämtad den 29 maj 2020.

USC Shoah Foundation, <http://sfi.usc.edu/about>, hämtad den 31 augusti 2020.

Zikaron, <http://zikaron.se/varaforelasare>, hämtad den 7 september 2020.

Överlevarna, poddtoppen, <https://poddtoppen.se/podcast/1287482909/overlevarna>, hämtad den 7 september 2020.

Arkiv

Nordiska museets arkiv (NMA)

Judiska Minnen Projektnummer D375.

”Projektet Judiska minnen 1997. Rapport över utfört arbete.” (Daterad 1997-12-09).

”Redovisning av resultat.” (Daterad 1995-12-06).

”Register över insamlat material. Projektet Judiska minnen”. (Daterad 1998-05-06).

Riksarkivet (RA)

Adam Lesniewskis samling, Volym 1 & 2.

Justitiedepartementets arkiv, Medborgarskapsakt 29.2.1955, M 61.

Kommittén Forum för Levande Historia med Projekt Levande Historia, Vol. 12.

Kommittén Forum för Levande Historia med Projekt Levande Historia, Vol. 13.

Kommittén Levande Historia, Vol. 12.

Uppsala universitets arkiv (UUA)

Arkivförteckning, Raoul Wallenberg Projektets Arkiv (Daterad 1994-09-12).

Litteratur

Amir, Michlean J., & Horowitz, Rosemary, ”Yizkor Books in the Twenty-First Century: A History and Guide to the Genre”, *Judaica Librarianship*, Vol. 14, 2008, s. 39–56.

Apel, Dora, *Memory Effects. The Holocaust and the Art of Secondary Witnessing*, New Brunswick NJ & London: Rutgers University Press.

Assmann, Aleida, ”History, Memory and the Genre of Testimony”, *Poetics Today*, Vol. 27, Nr. 2, 2006, s. 261–273.

- Auerbach, Rachel, "Yiskor 43" i David G. Roskies (red.), *The Literature of Destruction. Jewish Responses to Catastrophe*, New York: The Jewish Publication Society, 1988, s. 459–464.
- Bartov, Omer, "Eastern Europe as the Site of Genocide", *The Journal of Modern History*, Vol. 80, Nr. 3, 2008, s. 484–485.
- Bogatic, Wirginia, *Stanna eller återvända. Flyktingskap, återvändande och kvarstannande bland polska kvinnliga överlevande från koncentrationslägret Ravensbrück 1945–1946*, Växjö: Växjö University Press, 2006.
- Bothe, Alina & Nesselrodt, Markus, "Survivor: Towards a Conceptual History", *Leo Baeck Institute Year Book*, Vol. 61, 2016, s. 57–82.
- Browning, Christopher, *Collected Memories. Holocaust History and Postwar Testimony*, Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2003.
- Cesarani, David & Sundquist, Eric J. (red.), *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, Abingdon: Routledge, 2012.
- Cohen, Boaz, "The Children's Voice. Postwar Collection of Testimonies from Child Survivors of the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 21, Nr. 1, 2007, s. 73–95.
- Cohen, Boaz, *Israeli Holocaust Research. Birth and Evolution*, London: Taylor and Francis, 2012.
- Cohen, Boaz, "Rachel Auerbach, Yad Vashem and Israeli Holocaust Memory", *Polin: Studies in Polish Jewry*, Vol. 20, 2014, s. 121–197.
- Dahl, Izabela A., "...this is material arousing interest in common history": Zygmunt Łakociński and Polish Survivors' Protocols" i *Jewish History Quarterly*, Vol. 223, Nr. 3, s. 319–338.
- Dahl, Izabela A., "Collective Memory and National Identity Construction. Polish Survivors' Records in Sweden" i David Cesarini, Suzanne Bardgett, Jessica Reinisch & Dieter Steinert (red.), *Landscapes after Battle. Justice, Politics and Memory in Europe after the Second World War*, London & Portland: Vallentine-Mitchell Publishers, 2011, s. 169–186.
- Dahl, Izabela A., *Ausschluss und Zugehörigkeit: Polnische jüdische Zwangsmigration in Schweden nach dem Zweiten Weltkrieg*, Berlin: Metropol Verlag, 2013.
- Dahl, Izabela A., "Witnessing the Holocaust. Jewish experiences and the collection of the Polish Source Institute in Lund" i Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections* (prel. titel), Palgrave Macmillan 2020 (uu).
- Dean, Carolyn J., *Aversion and Erasure. The Fate of the Victim After the Holocaust*, Ithaca: Cornell University Press, 2010.
- Dean, Carolyn J., *The Moral Witness. Trials and Testimony After Genocide*, Ithaca: Cornell University Press, 2019.

- Deblinger, Rachel, "David P. Boder. Holocaust Memory in Displaced Persons Camps" i David Cesarani, David & Eric J. Sundquist (red.), *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, Routledge, 2012, s. 115–126.
- Diner, Hasia R., *We Remember with Reverence and Love. American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust*, New York: New York University, 2009.
- Fried, Hédi, "Sweden and the Holocaust", i Judith S. Kestenberg & Charlotte Kahn (red.), *Children Surviving Persecution. An International Study of Trauma and Healing*, Westport, CT/London: Praeger Publishers, 1998, s. 173–187.
- Friedländer, Saul, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1933–1945*, London: Weidenfeld & Nicholson, 2007.
- Garde, Pia-Kristina, *De dödsdömda vittnar. 60 år senare*, Bromma: Megilla Förlag, 2004.
- Garde, Pia-Kristina, *Mina föräldrars kärlek*, Strängnäs: Axplock, 2008.
- Geva, Sharon, "'To Collect the Tears of the Jewish People'. The Story of Miriam Novitch", *Holocaust Studies*, 2015, Vol. 21, Nr. 1, s. 73–92.
- Geva, Sharon, "Documenters, Researchers and Commemorators. The Life Stories and Work of Miriam Novitch and Rachel Auerbach in Comparative Perspective", *Moreshet*, Vol. 16, 2019, s. 5691.
- Getreu, Eli, "Praktisk pedagogik i ett skolhem: Erfarenheter från arbetet bland ungdom som varit i koncentrationsläger", *Pedagogisk Tidskrift*, Vol. 80, 1953.
- Glück, Emil, *På väg till Israel. Hachscharah i Sverige 1933–1948. Transmigration av judisk ungdom från Nazi-tyskland för utbildning i lantbruk m.m. och vidare vandring till Palestina*, Stockholm: Skrifter utgivna av Sällskapet för judaistisk forskning, 1985.
- Greenspan, Henry, *The Awakening of Memory. Survivor Testimony in the First Years after the Holocaust, and Today*, Washington D.C.: the United States Holocaust Memorial Museum, 2000.
- Greenspan, Henry, *On Listening to Holocaust Survivors. Beyond Testimonies*, St. Paul, MN. Paragon House, 2010.
- Greenspan, Henry, "Collaborative Interpretation of Survivors' Accounts. A Radical Challenge to Conventional Practice", *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, Vol.17, Nr.1, 2011, s. 85–100.
- Greenspan, Henry, Horowitz, Sara R., Kovács, Éva I Lang, Berel Laub, Dori, Waltzer, Kenneth & Wieviorka, Annette, "Engaging Survivors. Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts" i *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 28, Nr. 3, 2014, s. 190–226.
- Greenspan, Henry, "The Humanities of Contingency. Interviewing and Teaching Beyond 'Testimony' with Holocaust Survivors", *The Oral History Review*, Vol. 46, Nr. 2, 2019, s. 360–379.
- Gubar, Susan, *Poetry after Auschwitz. Remembering What One Never Knew*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2003.

- Halden, Bengt, "Judisk flykting", *Judisk tidskrift*, Nr. 4, 1953, s. 105–107.
- Halden, Bengt, "Resa med minnen", *Judisk tidskrift*, Nr. 3, 1954, s. 85–88.
- Halden, Mira & Bengt, "Vägvisare genom Ingenmansland", *Judisk tidskrift*, Nr. 10, 1954, s. 276–278.
- Hancock, Ian, "Romanies and the Holocaust: A Re-evaluation and Overview", i Dan Stone (red.), *The Historiography of the Holocaust*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004, s. 383–396.
- Hartman, Geoffrey, "About the Yale Archive" i Joshua M Greene & Shiva Kumar (red.), *Witness. Voices from the Holocaust*, New York: Touchstone, 2000, s. 251–255.
- Hedgepath, Sonja M. & Saidel, Rochelle G., *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*, Hanover NH: University Press of New England, 2010.
- Hermele, Bernt & Lein, Cato, *Överlevarna. Röster från Förintelsen*, Stockholm: Ordfront, 2020.
- Heuman, Johannes, "In search of documentation. Nella Rost and the Jewish Historical Commission in Stockholm" i Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections* (prel. titel), Palgrave Macmillan, 2020 (uu).
- Hirsch, Marianne, & Spitzer, Leo, "The Witness in the Archive: Holocaust Studies/ Memory Studies i *Memory Studies*, Vol. 2, No. 2, 2009, s. 151–170.
- Hirsch, Marianne, *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture after the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 2012.
- Jockusch, Laura, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Johansson, Britta (red.), *Judiska minnen. Berättelser från Förintelsen*, Stockholm: Nordiska museet, 2000.
- Jåma, Sharon & Haider, Charlotte, *De glömmet aldrig. Ur Forum för levande historias minnesarkiv*, Stockholm: Forum för Levande Historia, 2003.
- Kansteiner, Wulf, "Success, Truth, and Modernism in Holocaust Historiography", *History and Theory*, Vol. 48, Nr. 2, 2009.
- Kaplan, Suzanne, *Children in the Holocaust. Dealing with affects and memory images in trauma and generational linking*, Stockholm: Dept. of Education (Pedagogiska institutionen), avhandling, 2002.
- Kaplan, Suzanne, *Barn under Förintelsen – då och nu. Affekter och minnesbilder efter extrem traumatisering*, Stockholm: Natur och Kultur, 2003.
- Karmel, Ilona, *Den polska flickan*, Stockholm: Bonnier Förlag, 1954.
- Katz Thor, Rebecca, *Beyond the Witness. Holocaust Representation and the Testimony of Images*, Stockholm: Art and Theory Publishing, Avhandling, 2018.
- Kassow, Samuel D., *Who will write our history? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, Bloomington: Indiana University Press 2007.

- Kellerman, Nathan, *Holocaust Trauma. Psychological Effects and Treatment*, New York: iUniverse, 2009.
- Kotljarchuk, Andrej, "The Holocaust of the European Roma and the Nordic Periphery", i *Sveriges museum om Förintelsen / betänkande av Utredningen om ett museum om Förintelsen*, SOU 2020:21. Volym 2. Karin Kvist Geverts (red.), *Holocaust Remembrance and Representation: Documentation from a Research Conference*, Stockholm: Stockholm: Norstedts Juridik AB, 2020, s. 93–108.
- Kushner, Tony, "Holocaust Testimony, Ethics, and the Problem of Representation", *Poetics Today*, Vol. 27, Nr. 2, 2006, s. 276–295.
- Laub, Dori, "Bearing Witness or the Vicissitudes of Listening", i Shoshana Felman & Dori Laub (red.), *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Abingdon & New York: Routledge, 1992, s. 57–74.
- Levine, Paul A., "Oral history and the Holocaust. Some Methodological reflections", *Multiethnica*, Vol. 10, 1992, s. 6–10.
- Lipstadt, Deborah, *The Eichmann Trial*, New York: Next Book/Schocken Books, 2011.
- Lomfors, Ingrid, *Förlorad barndom - återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*, Göteborg: Historiska institutionen, Univ. 1996.
- Mankowitz, Ze'ev, *Life between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Mankowitz, Ze'ev. "She'erit Hapletah. The Survivors. An Overview," i Dalia Ofer et al (red.) *Holocaust Survivors. Resettlement, memories, identities*, New York: Beghahn Books, 2012.
- Martinez, Victoria, "Afterlives: Histories of Women Concentration Camp Survivors in Sweden", presentation vid Holocaust Research in Challenging Times: Gender and Sexuality, 2nd day, 1st Session, 2020, https://www.academia.edu/43294670/Afterlives_Histories_of_Women_Concentration_Camp_Survivors_in_Sweden.
- Martinez, Victoria, "Women Survivors of Nazi Concentration Camps as Providers of Second World War Humanitarian Relief in Sweden" (opublicerat paper till Women and Humanitarian Aid Symposium Örebro universitet, maj 2020 (Symposiet är framflyttat till oktober 2021).
- Molin, Karl, "Raoul Wallenbergarkivet i Uppsala", *Arkiv, samhälle, forskning*, Vol. 3, 1993, s. 7–20.
- Müller, Beate, "Trauma, Historiography and Polyphony: Adult Voices in the CJHC's Early Post-War Child Holocaust Testimonies" i *History & Memory*, Vol. 24, Nr. 2, Fall/Winter 2012, s. 157–195.
- Nationalencyklopedin*, uppslagsord: repatriering.
- Niewyk, Donald L., *Fresh wounds. Early narratives of Holocaust survival*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1998.
- Nylund Skog, Susanne, *Livets vägar. Svenska judinnors berättelser om förskingring, förintelse, förtryck och frihet*, Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2012.

- Odén, Birgitta, *Sture Bolin. Historiker under andra världskriget*, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2011.
- Ofer, Dalia & Weitzman, Lenore J., *Women in the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- Ohlsson, Anders, "Förintelselitteraturen och andra generationens överlevande", *Nordisk Judaistik /Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 21, Nr. 1-2, 2000, s. 23-44.
- Ohlsson, Anders, "Men ändå måste jag berätta". *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*, Nora: Nya Doxa, 2002.
- Orgad, Shani, "The Survivor in Contemporary Culture and Public Discourse: A Genealogy", *The Communication Review*, Vol. 12, Nr. 2, 2009, s. 132-161.
- Palosuo, Laura, *Yellow Stars and Trouser Inspections. Jewish Testimonies from Hungary 1920-1945*, Uppsala: Uppsala University Press, 2008.
- Patt, Avinoam J., & Berkowitz, Michael (red.), "We are here". *New Approaches to Jewish Displaced Persons in Postwar Germany*, Detroit: Wayne State University Press, 2010.
- Person, Katarzyna, "Sexual Violence during the Holocaust. The Case of Forced Prostitution in the Warsaw Ghetto", *Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 33, Nr. 2, 2015, s. 103-121.
- Resnick, Robert D., "Voices from the Holocaust. The Story of the Ravensbrück Archive", *Svensk Teologisk kvartalskrift*, Nr. 4, 2018.
- Rosen, Alan, *The wonder of their voices. The 1946 Holocaust Interviews of David Boder*, New York: Oxford University Press, 2010.
- Rothberg, Michael & Stark, Jared, "After the Witness: A Report from the Twentieth Anniversary Conference of the Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale", *History & Memory*, Vol. 15, Nr.1, 2003, s. 85-96.
- Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2009.
- Rubin Suleiman, Susan, "The 1.5 Generation. Thinking About Child Survivors and the Holocaust", *American Imago*, Vol. 59, Nr. 3, 2002, s. 277-295.
- Rudny, Paul, "Polski Instytut Źródłowy w Lund (PIZ) (The Polish Research Institute in Lund) A presentation of the archives". (Odaterad pdf-fil)
- Saidel, Rochelle G., *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*, Madison WI: University of Wisconsin Press, 2004.
- Sarri Krantz, Anna, *Tredje generationens överlevande. En socialantropologisk studie om minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen*, Lund: Media Tryck, Lunds Universitet, avhandling, 2018.
- Schult, Tanja, "Gestaltningen och etablering av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk Judaistik Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 27, Nr. 2, 2016, s. 3-21.

- Schult, Tanja, "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige
Förintelsemonument i Sverige 1990–2009", *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 28, Nr. 2, 2017, s. 39–62.
- Shenker, Noah, *Reframing Holocaust Testimony*, Bloomington: Indiana University Press, 2015.
- Sinnreich, Helene, "And it was something we didn't talk about': Rape of Jewish Women during the Holocaust". *Holocaust Studies*, Vol. 14, Nr. 2, 2008, s. 1–22.
- Szulc, Arthur, *Röster som aldrig tystnar. Tredje rikets offer berättar*, Stockholm: Prisma 2005.
- Smith, Mark L., "No silence in Yiddish. Popular and Scholarly Writing about the Holocaust in the Early Postwar Years" i David Cesarani & Eric J. Sundquist (red.), *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, Abingdon: Routledge, 2012, s. 55–66.
- SOU 2020:21, *Sveriges museum om Förintelsen. Betänkande av Utredningen om ett museum om Förintelsen*, Stockholm: Norstedts juridik, 2020.
- Tardell, Rolf, *Kvinnorna i Ravensbrück. Vittnen berättar*, Stockholm: Ekerlids förlag, 2018.
- Tec, Nechama, *Resilience and Courage. Women, and Men, and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2003.
- Teeman, Mira, *Tre dagar innan*, Stockholm: Bonnier Förlag, 1956.
- Teeman, Mira, *Lerbild av Rosa*, Stockholm: Bonnier Förlag, 1958.
- Tegen, Gunhild, *En judisk tragedi*, Lund: Lindströms bokhandel, 1935.
- Tegen, Gunhild, *Jorden runt i krigstid*, Uppsala: Lindblad, 1942.
- Tegen, Gunhild, *Jakobs skugga*, Författarens förlag: Stockholm 1953.
- Tegen, Gunhild & Einar, *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945.
- Thor, Malin, *Hechaluz - en rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*, Växjö: Växjö University Press, 2005.
- Thor Tureby, Malin, "To Hear with the Collection. The Contextualisation and Recontextualisation of Archived Interviews", *Oral History*, Vol. 41, Nr. 2, 2013, s. 63–74.
- Thor Tureby, Malin, "Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar. Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945", *Historisk tidskrift*, Vol. 135, Nr. 2, 2015, s. 266–300.
- Thor Tureby, Malin, "Svenskjudiska liv. Levnadsberättelser i skuggan av Förintelsen i Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturhistoria, Årgång 141, 2019, s. 117–144.

- Thor Tureby, Malin, "Memories, Testimonies and Oral History. On Collections and Research about and with Holocaust Survivors in Sweden" i *Sveriges museum om Förintelsen / betänkande av Utredningen om ett museum om Förintelsen*. SOU 2020:21. Volym 2. Karin Kvist Geverts (red.), *Holocaust Remembrance and Representation: Documentation from a Research Conference*, Stockholm: Stockholm: Norstedts Juridik AB, 2020a, s. 67–92.
- Thor Tureby, Malin "Sveriges museum om Förintelsen bör utformas i dialog med överlevande och efterlevande", *SKMA Nyhetsbrev* juni 2020. <https://skma.se/blogg/2020/06/malin-thor-tureby-sveriges-museum-om-forintelsen-bor-utformas-i-dialog-med-overlevande-och-efterlevande/> Hämtad den 10/9 2020b.
- Thor Tureby, Malin, "Svenska judars berättelser om flyktingar, överlevande och hjälpverksamheter under och efter Förintelsen" i *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 32, Nr. 2, 2020c (uu).
- Thor Tureby, Malin, "The Holocaust and the Jewish Survivors in the Swedish-Jewish Press, 1945 to 1955" i Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections* (prel. titel), Palgrave Macmillan 2020d (uu).
- Thor Tureby, Malin & Johansson, Jesper, *Migration och kulturarv. Insamlingsprocesser och berättelser om och med de invandrade ca 1970–2019*, Lund: Nordic Academic Press, 2020e.
- Thor Tureby, Malin, Sjöholm, Jenny & Wagrell, Kristin, "Digitization as Transformation. Mobilizing Vulnerabilities in Holocaust Collections" (opublicerad projektansökan till Vetenskapsrådet) 2020f.
- Verständig Axelius, Nathalie, *Det var jag som skulle dö*, Stockholm: Natur & Kultur 2019.
- Wagrell, Kristin, "Chorus of the Saved". *Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966*, Linköping: Linköping University Press, 2020.
- Waxman, Zoë, *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Waxman, Zoë, "Testimony and Silence. Sexual Violence and the Holocaust", i Sørcha Gunne & Zoë Bridgley Thompson (red.), *Feminism, Literature and Rape Narratives: Violence and Violation*, New York: Routledge, 2010, s. 117–129.
- Waxman, Zoë, *Women in the Holocaust. A Feminist History*, Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Wiese, Christian, & Betts, Paul, "Introduction", i Christian Wiese & Paul Betts (red.), *Years of Persecution, Years of Extermination. Saul Friedländer and the Future of Holocaust Studies*, London: Continuum, 2010, s. 5–7.
- Wieviorka, Anette, *The Era of the Witness*, Ithaca & London: Cornell University Press, 2006.
- Yablonka, Hanna, *Survivors of the Holocaust. Israel After the War*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1998.
- Yablonka, Hanna, *The State vs. Adolf Eichmann*, New York: Schocken Books, 2004.

Bildkällor

- Sid 16** Arkivboxar Oneg shabbat, Yad Vashem.
- Sid 28** Bokomslag *Den polska flickan* av Ilona Karmel och dokument Lesniewski arkiv.
- Sid 36** Bokomslag *Judiska minnen*, Nordiska museet.
- Sid 48** Foto Erik Lernerstål, *Speaking Memories*, Statens Historiska museer och Judisk kultur.
- Omslag** Collage av samtliga bilder.

